

H. HARASZTI ÉVA

A chartista mozgalom gazdasági és társadalmi előzményeihez*Az ipari és mezőgazdasági forradalom*

Az angliai forradalmat megelőzte a XVII. században a középkori céhrendszer bomlása; a céhek ekkor már elvesztették a termelésben elfoglalt monopolhelyzetüket. A XVII. század végén, a XVIII. század elején a brit kereskedelem előretört. A holland tengeri fölény lassanként brit kezekbe ment át. A gyarmati terjeszkedést Indiában a Kelet-Indiai Társaság biztosította. Az Indiával való kereskedelem gyors növekedésével egyidőben fokozódott a kereskedelem az észak-amerikai brit gyarmatokkal és Dél-Amerikával. A nagy vállalkozásokból nagy vagyonok halmozódtak fel. A XVII. század vége nemcsak a nemzeti adósságot hozta magával, hanem a Bank of England megalapítását is, amely a kapitalizmus kifejlődésben fontos szerepet játszott. A kiterjedt kereskedelemről eredő tőkeképződés folyamatában egyaránt érdekelve volt az angol földbirtokos és kereskedő. A XVIII. század első felében a közös gazdasági érdek a gyapjúipar köré fonódott; ez volt ugyanis Anglia legnagyobb iparága az ipari forradalomig. A gyapjúipar nyersanyagát a hazai mezőgazdaság szolgáltatta és a kereskedelem expanziója következtében fellendült gyapjúipar ily módon nagyobb jelentőségűvé emelte a föld értékét. A gyapjúkereslet növekedésével egyidejűleg, a lakosságnak a városokban való tömörülésével, nőtt a mezőgazdasági termékek, a főzelékfélék, a hús iránti kereslet; így a föld értékének emelkedésével együttjárt a föld jobb kihasználására való törekvés. A kereskedők és az üzletemberek is földet vásároltak, a földtulajdonosok is növelni igyekeztek földbirtokukat. A XVIII. század végére rendkívül meggyorsult a földtulajdon koncentrációja, valamint tőkés nagyüzemi gazdasággá alakulása, s ennek egyik eszköze a jóval korábbi, de a század végére erőteljesen fokozódó bekerítési mozgalom volt. 1700 és 1760 között kétszáz bekerítési rendeletről maradt fenn feljegyzés: ezek révén több mint 300 000 acre-t kerített be; 1761 és 1800 között kétezer rendelet révén 2 000 000 acre-t és a XIX. század első felében kétezernél több bekerítési rendelettel további 2 000 000 acre-t. A bekerítések hihetetlenül meggyorsult folyamatának előidézői a XVIII. század végén és a XIX. század első évtizedeiben a fent említett okokon túlmenően a Franciaországgal folytatott hosszú háború (1793—1815) alatt kifejlődött konjunktúra és a főleg az élelmiszerek árában bekövetkezett áremelkedés. Jellemző a mezőgazdasági termelvények iránti kereslet méreteire az az adat, amelyet Engels idéz: az ipari forradalom nyolc évtizede folyamán 1760-tól 1834-ig 6 840 540 acre pusztán földet vettek művelés alá és „ennek ellenére a gabonát exportáló Anglia gabonát importáló országgá lett”.¹

¹ Engels F.: A munkásosztály helyzete Angliában. Bpest. 1954, 51. l.

Könyvtárnyi irodalom szól az Angliában lejátszódó mezőgazdasági forradalomról is. A szegény, földtől megfosztott angol kisparaszt tragikus kálváriájának történetét tudományosan Marx dolgozta fel a Tőke kötetekben. A chartizmust előkészítő tényezők között a kisémmizett angol parasztság fontos szerephez jut. A bekerítések létalapját rendítették meg, földjétől és a közös használatú földektől fosztották meg, s az a paraszt, aki falujában maradt, napszámosná süllyedt, vagy az ipari forradalom későbbi szakaszában a szakképzetlen munkások számát szaporította. A bekerítési mozgalom nagyszámú munkaerőfelesleget teremtett a mezőgazdasági munkások között, főleg Dél-Angliában, ahonnan a vasutak megnyitásáig ez a fölös munkaerő nem tudott eljutni a gyári negyedekbe a kegyetlen letelepedési törvények értelmében. Ez az állapot természetszerűleg maga után vonta a mezőgazdasági bérek esését és a kisémmizett parasztság inségét, főleg a déli megyékben.

Helyzetük nyomorúságát fokozta az iparban párhuzamosan bekövetkezett számos forradalmi változás. A gyapjútermelésnek a XVIII. században végbement gyors fellendülése ugyanis kiterjedt háziipart teremtett szerte Angliában. A gépek bevezetése előtt a gyapjút a munkás otthonában, szétosztott formákban dolgozták fel, nem manufaktúraműhelyekben vagy gyárakban. A fonás művelete nem igényelt szakképzett kezeket, ezt általában a család asszonya és gyermekei végezték. Fonással így nemcsak a mesteremberek, kisiparosok családjaiban foglalkozhattak, hanem a falvakban a kisparaszti családokban is. A szövést viszont csak szakképzett munkások tudták elvégezni, tehát általában olyan mesteremberek, akik kisvárosokban vagy ipari falvakban laktak. Míg a fonás csupán kiegészítő keresete volt a családnak, a szövés volt a létfenntartás alapja. A kapitalizmus fejlődésének ebben a stádiumában, amikor még nem alkalmazták a gépeket, és nem volt gazdaságos egy fedél alatt tömöríteni a termelést, a kapitalista vállalkozó szerepe a közvetítés vagy a fonadék befejező, drága műveleteinek (fehérítés, festés) biztosítása. Ő vásárolta fel a nyers gyapjút, eladta a fonó családoknak, majd megvásárolta tőlük a fonalat, eladta a takácsnak, akitől ismét ő vásárolta meg a szövőedekét. Így a termelés egymástól eléggé elszigetelt kis egységekben, családokban folyt. Volt olyan család, ahol a férfi, a családfenntartó szőtt, az asszony és a gyerekek fontak. Volt olyan kisparaszti család, ahol a férfi, az asszony és a gyerekek egyaránt fontak, hogy kiegészítő keresethez jussanak. Volt olyan takács-család, amelyiknek kis darab földbirtoka biztosította az életet a munkanélküli hónapok idején, többsége nyár idején beállt az aratók közé. A paraszt és az ipari munkás munkája ezidőben még számos vonatkozásban elválaszthatatlanul összefonódott. A szakképzett városi munkás az egész lakosság elhanyagolható kis százalékát tette ki még ezidőtájt.

Ezt az elzárkózott, a szövőszék, az orsó, a földecske vagy kertecske, a templom, a földesúr között mozgó életkeretet, a zárt családi viszonyt bolygatta meg az ipari forradalom. E folyamat eredményeképpen a XVIII. század utolsó évtizedében a fonás nagy gyorsasággal kitört a háziipari keretből; az új iparvidékek közelében lakó asszonyok, gyerekek, az otthoni munkát kényszerűen feladva, beálltak a gyárakba. A XVIII. század legvégén és a XIX. század első éveiben a forradalom áttért a szövés műveletére is, még nagyobb társadalmi megrázkodtatást okozva. A kéziszövők nem tudták felvenni a versenyt az erőhajtotta gépekkel, annál kevésbé, mert ezeket a gépeket széles körben eleinte a sokkal olcsóbb termékre, a gyapotra alkalmazták.

El kell oszlatnunk, ha még lennének olyan illúziók, hogy ezt a nagy társa-

dalmi átrendeződést egyes okos emberek egy-egy zseniális találmánya idézte elő. A találmányok, az új gépek felfedezői és alkotói maguk is sokkal inkább voltak az új helyzet termékei, mint teremtői. A feltaláló találmánya hiábavaló lehet, ha a termelési-társadalmi viszonyok nem készek annak befogadására. Vagy megfogalmazhatjuk így is: a találmányok általában a kor szükségleteinek erős, követelődző hatására születtek. Azok az elvek, amelyek szerint e kor találmányait kiviteleztek, már jóval az ipari forradalom előtt ismeretesek voltak képzett fők előtt: de az ipar területeire mégsem alkalmazták korábban, mert erre nem volt igény. Amikor a feltételek megérttek, új nagy piacok nyíltak, s a munkaerő is elérhetővé vált, felléptek a nagy technikai találmányok is. E korszaknak alig akad egy olyan találmánya, amelyet bizton egy szerzőnek tulajdoníthatnánk. A nagy textilipari találmányok szerzői mindmáig vitatottak. És Watt sem egyedül találta fel a gőzgépet vagy Stephenson a gőzmozdonyt: mindketten a meglévő modelleken újítvva, alkalmassá tették azokat ipari célokra. A találmányok többségét tehát nem nagy szellemek, hanem gyakorlati kisemberek, technikusok alkották, számos előzetes kísérlet alapján. E korban azért született gyors egymásutánban annyi ipari felfedezés, mert a nagy nyereséget ígérő termelési feltételek sok embert indítottak arra, hogy a termelési technika és a munkafeltételek nagyobb produktivitásának kérdéseivel foglalkozzanak.

A tények a fenti gondolatsort alátámasztják. A háziipari termelés folyamatában, mint láttuk, többen fontak, mint szöttek. A fonál mennyisége meghaladta a takácsok feldolgozó képességét. Szükség mutatkozott a szövés-technika meggyorsítására. Kay repülőorsója (1733) nemcsak a szükségletet elégítette ki, hanem fonáhiányt teremtett. Hargreaves és Arkwright fonógépei (1764, 1767) ismét az eredeti helyzetet állították vissza, több volt a fonál, mint amennyit a rendelkezésre álló munkások meg tudtak szőni. Az egyensúlyt a mechanikai szövőszék tökéletesítése (a Cartwright nevéhez fűződő szövőszék [1784] Johnson tökéletesítette 1803-ban) és a fonás gépesítésén bevezetett további változtatások teremtették meg a XIX. század elején.

A gazdasági élet más területein is a szükséglet ihletett új felfedezésekre. A szén iránti kereslet miatt kellett bevezetni a mélyebb szintű bányászatot, amely megkövetelte a bányaszivattyút: Savery, majd Newcomen javított modellje után Watt gőzgépei (különösen az 1781-es szabadalma) elégítették ki az igényeket. A nagyarányú szénzállítást nem lehetett már lebonyolítani a régi rossz, szárazföldi vagy vízi utakon: új MacAdam utakat, hidakat, csatornákat építettek, folyókat tettek hajózhatóvá, majd miután a kohászatban bevezetett újítások és felfedezések (a két Darby és H. Cort találmányai) megteremtették a vasipar korlátlan fellendülésének lehetőségét és a napoleoni háborúk további ösztönzést adtak — megkezdődött a vasútépítés korszaka. Persze valamennyi találmány sokkal nagyobb eredményeket szült, mint amilyenekre az eredeti szükségletek indítottak. „De valamennyi találmány szülőanyja a gazdasági szükséglet volt. A nagy technikai találmányokkal nem lehet megmagyarázni az ipari forradalmat. Magukra a találmányokra azonban magyarázatot nyújt a korabeli gazdasági helyzet”.²

² G. D. H. Cole: A Short History of the British Working Class Movement. 1789—1847. London. 1948. 20. l.

Az ipari forradalom hatása az angol gazdasági életre

Az ipari forradalom hat-nyolc évtizedében bekövetkezett angol fejlődés csodálatra készítette az ifjú Engelist, aki személyes, manchesteri tapasztalatai és az egykorú szakirodalom tanulmányozása után méltán írhatta le: ehhez hasonló nincs az emberiség évkönyveiben.³

Az angol ipar 1760-ban megkezdődött óriási fellendülése elsősorban a ruházati anyagok gyártásánál szembetűnő. Míg a nyersgyapotbehozatal 1764-ben csupán 4 millió fontot tett ki, 1833-ben már 300 milliót. 1788 és 1803 között háromszorosára, Anglia legnagyobb exportiparává nőtt ez az ipar, hatalmas évi termelésének 80%-át szállítva külföldre. 1835-ben a világ gyapotiparának 60%-át Anglia állította elő. A gyapotipart 30 esztendő alatt forradalmasították a fonógépek, de nagy, alapvető iparággá a gőzgép alkalmazása fejlesztette. A gyapotipar fellendülése az angliai ipari forradalom nagy szenzációja volt. 1803-ban 2400 szövőszék működött az országban, 1835-ben több mint 100 000 és ebből 90 000 a gyapotiparban. A gyapjúfeldolgozás terén is hasonló ütemű volt a fejlődés. 1834-ben már 450 000 véggel több posztót gyártottak, mint 1825-ben. 1801-ben 101 millió font gyapjút dolgoztak fel, 1835-ben pedig 180 millió fontot.⁴ S bár a Franciaországgal folytatott háború valamelyes bizonytalanságot okozott az angol textilipar területén, a háborús szükségletek nagy ösztönzést is adtak ezeknek az iparágaknak.

Lássuk az adatokat az ország iparának más területein is. Engels mutat rá arra, hogy „miután a mechanikai erő mérhetetlen jelentősége az iparban gyakorlatilag bebizonyosodott, mindent megmozgattak, hogy ezt az erőt minden irányban felhasználják. . . azonkívül a gépek, a fűtő- és nyersanyagok iránti kereslet közvetlenül is megkettőzött tevékenységet követelt számos munkástól és iparágtól”.⁵ Az adott időpontban szükségszerűen megszülető gőzgép a gazdag angliai szénmezőket és Anglia más természeti kincseit (vasérc, ón, ezüst) nagy bőségben tette elérhetővé az ipar számára. Szemere Bertalan, a magyar reformkor egyik angliai látogatója a 30-as években e folyamatot észlelve megállapította, hogy a kimeríthetetlen angol kőszénbányák nélkül „gyári elképzelhetetlen terjedelemre nem juthattak volna, s főképp fontos e körülmény a gőzgépek feltalálása óta, mert e vas tagoknak mozgató iná a kőszén volt”.⁶ A XIX. század második évtizedében már 10 000-nél több gőzgép, 300 000 lóerő, dolgozott Angliában.⁷ A széntermelés pedig 1820-tól 1850-ig 12 és fél millió tonnáról 49 millió tonnára emelkedett.⁸ Már a gőzgép megjelenése előtt a vastermelés technikájában olyan újításokat vezettek be, amelyek lehetővé tették, hogy a vasolvasztásnál faszén helyett kokszot alkalmazzanak, és hogy a koksszal olvasztott vasból, amelyet addig csak öntött vasnak használtak, kovácsolt vasat is gyártsanak. E módszer bevezetésének nagy eredményei hamarosan megmutatkoztak. Anglia vasércben gazdag hegyeit kezdték kiaknázni, hatalmas kohókat építettek, így olyan olcsó lett a hazai vastermelés, hogy mindazon dolgokat, amelyeket koráb-

³ Engels: i. m. 53. l.

⁴ Engels: i. m. 47. l.; M. Hovell: The Chartist Movement. Manchester 1918, 15. l.

⁵ Engels: i. m. 49. l.

⁶ Szemere Bertalan: Utazás külföldön. Pest. 1845. II. k. 53. l.

⁷ Bresztovszky E.: A közlekedés a 19. században. Szocializmus, IV. évf. 3. sz. 108—109. l.

⁸ M. G. Mulhall: The Dictionary of Statistics. London. 1892, 121. l.

ban fából vagy kőből készítettek, (hidak, oszlopok, gépvázak, gépek, majd szögek és csavarok stb.) ezután vasból gyártottak. A nyersvastermelés 1720 és 1788 között 25 000 tonnáról 68 000 tonnára, 1820 és 1850 között 406 000 tonnáról 2 286 000 tonnára, több mint ötszörösére,⁹ a vas- és acéltermelés együttesen 1825-től 1855-ig hétszörösére emelkedett.¹⁰

A széntermelés hozamát, a vasipar kapacitását és az egész angol iparositást forradalmi elemként meggyorsította az angliai vasúthálózat kiépítése. 1825-ben nyílt meg a világ első közhasználatra szánt vasútvonala Stockton és Darlington között, és 1830-ban helyezték forgalomba az első rendszeres vasútvonalat Liverpool és Manchester között.¹¹ A belső vasútépítések 1848-ra érték el a csúcspontot. Míg 1843-ban 1,950 mile-nyi vasútvonalat nyitottak meg, 1848 végére több, mint 5000 mile-t. 1852-re az angliai vasúthálózat már szinte tökéletesen kiépült és olyannyira jól működött, hogy a hálózat több, mint felén már távíróberendezést is felszereltek.¹² Forradalmi változás következett be a vízi közlekedés terén is. 1811-ben indult el az első gőzhajó a skóciai Clyde folyón, 1836-ban már több, mint 500 közlekedett a brit kikötőben.¹³ A XVIII. század technikai felfedezései megadták ugyan az új ipari társadalom kereteit, azonban az igazi társadalmi, gazdasági és ideológiai fejlődés, amelyen az új termelési mód alakult, csak a waterlooi csatát követő nemzedék idejében bontakozott ki. Ekkor vált a gépi termelés elismert tényvé, ekkor ülte győzelmét a nagyüzemi termelés és szervezet a háziipari termelés és organizá-

⁹ *Mulhall*: i. m. 332. l.; *Molnár Erik*: A jelenkori kapitalizmus néhány gazdasági problémája. Bpest. 1959, 56—58. l.; *J. H. Clapham*: An Economic History of Modern Britain. The Early Railway Age 1820—1850. Cambridge. 1939, 429. l.

¹⁰ *Clapham*: i. m. 425. l.; *F. E. Bailey*: The Economics of British Foreign Policy, 1825—50. The Journal of Modern History. Dec. 1940, Vol. XII. No. 4.

¹¹ Erről igen kedvesen írt az 1831 tavaszán-nyarán Angliában időző Bölöni Farkas Sándor:

„A Gőz Szekér az emberi észnek triumphusa. Amint a Gőz Szekér út kezdetéhez jutottunk, egy széles hosszú Hall alatt állott 10 omnibus forma Szekér egymásba láncolva. Nem képzelheti az ember miképen mehessen ezen nagy és hosszú machina magától. Legelől állott a Gőz Szekér, magos kemencés kéményével és hozzá kapcsolva a több szekerek egymás végtiben láncsal. Mindenik Szekérben négy kanapé van 16 személyre és a koci tetején kettőre. Mint egy 130 ültünk fel a szekérbe, én felyül maradtam, hogy szabadabban láthassak. Mihelyt minden utazó elhelyeztette magát, megstandült a harang, az első Szekér a Gőz süvölténi kezdett s egy fél minutum alatt minden szekér kerekei peregni kezdetek. Amint a boltozatok alatt mentünk, nagyon meglepő volt a gőz süvöltése és ezen tiz egymásba fűzött Szekerek kerekei pergése. A kerekek mindenütt vas pántokon mennek. Majd egy mértföldnyi út az elején egészen kősziklák közt van vágva, azután ahol völgy van, ott magosan fel van emelve, úgy hogy az egész út Liverpooltól Manchesterig csupa egyenes linea . . . Nem tudja az ember, ha ezen óriási munkán, a temérdek költségen bámuljon-e, vagy a Gőz Szekér repülésén, mely oly sebesen pereg, hogy amint földre néz az ember, lehetetlen megkülönböztetni a tárgyakat. A Gőz Szekér ezen 30 1/2 angol mértföldnyi utat (6 német mértföld) közönségesen egy óra alatt teszi meg, s néha 57 s 58 minuta alatt is, a madár ennél sebesebben nem repülhet . . .”

B. Farkas Sándor nyugat-európai utazásáról írt kéziratának mintegy felét tette közzé Jancsó Elemér 1943-ban. Az angliai útról szóló kéziratot — az eredeti kézirat másik felét, amely az RNK Akadémiája kolozsvári III. sz. könyvtárában van — ebben az évben rendezti sajtó alá Benkő Samu. Az idézethez az ő szívessége folytán jutottam.

¹² *W. W. Rostow*: British Economy of the 19th Century. Oxford (U.S.A.). 1948. 55. l.; *Clapham*: i. m. 395. l.

¹³ *Engels*: i. m. 53. l.

ció felett. A gyáripár termelése 1820 és 1850 között több mint két és félszeresére emelkedett.¹⁴

Az ipari forradalom teremtette hatalmas ütemű gazdasági fejlődés azonban súlyos problémákkal volt terhes. A találmányok, majd a gépek bevezetésével a termelési módszerek forradalmasítása a munka produktivitását és intenzitását egyaránt igen nagy mértékben növelte. Ennek az volt az egyik következménye, hogy egyre nagyobb piacokról kellett gondoskodni, hogy az iparcikkeket elhelyezzék, s hogy a termelésben résztvevő munkáskezeket állandóan foglalkoztassák. A másik következmény szintén a termelési technika modernizálásából eredt. A gőzerő, gépek, vasutak az iparcikkek előállításához és szállítási költségeit, valamint árát oly mértékben csökkentették, amelyet a mezőgazdasági termékek, élelmiszerek ára sok oknál fogva — erre még más vonatkozásban visszatérünk — nem tudott követni. Így a bérek nem tudtak lépést tartani a pénz vásárlóerejének gyors változásával. Minthogy — éppen az ipari forradalom következményeképpen — a bérből élők népes tábora tette ki a lakosság nagy részét már a XIX. század harmincas éveiben, és a bér éppen hogy a megélhetésre futotta, a belső piacot lehetetlen volt bővíteni. Ezért az angol ipari kapitalizmus, mint külföldi nyersanyagot feldolgozó és külföldi piacra termelő, mint világpiacon utalt kapitalista ipar jött létre. Az angol kapitalizmus e jellegzetességét a külkereskedelmi tevékenység számaadatain keresztül mutathatjuk be a legszemléletesebben.

Az ipari forradalom második szakaszában a szabad kereskedelem uralkodóvá válásának évtizede (1850—1860) előtt, az 1825—50 közötti negyedszázad folyamán a brit export (Egyesült Királyságra vonatkozó adat) 141 millió fonttal, az import több mint 56 millió fonttal növekedett.¹⁵ Ez a növekedés annál is inkább volt figyelemre méltó, mert az exportárak, főleg a gyapot-export-árak állandóan estek.¹⁶ Anglia fő exportcikkei a textil-, főleg pamut-árúk voltak, 1825 és 50 között a teljes exportnak csaknem felét (egyes években jóval többet is) szolgáltatva. Igen jelentősen megnőtt a vasexport is. Míg a XVIII. század első felében még Svédországból importált nyersvasat (20 000 tonnát), az 1820-as években az angol vastermelés tizedrészét exportálták (1834-ben például 16 200 tonna vasárut és 107 000 tonna nyersvasat), 1840-ben ötödrészét, 1847—48-ban több, mint egynegyedét.¹⁷ A század közepére a széntermelésből is jelentőssé vált a kivitel. 1820-ban még a termelés és belső fogyasztás azonos, az 1850-ik évi 49 millió tonnából már három millió tonna az export.¹⁸ Ez a fokozott angol exporttevékenység azonban nem folyt zavartalanul, mivel a partnerek nagyjából részben tőkeszegény államok voltak, és amennyire tudtak, védvámokkal védekeztek az angol iparcikkek ellen. Ezért az angol külkereskedelmi tevékenységet a londoni pénzpiac, illetve az angol magántőke-export segítette.

Anglia a XVIII. században alakult át tőkét bevívó országból tőkét kivívó országgá. Bár a szabadkereskedelem nagy évtizedében, az 1850 és

¹⁴ Molnár E.: i. m. 56—58. l.

¹⁵ Bailey: i. m. Közli az évi adatokat is. A szerző a kiadott anyagokon túlmenően gazdagon merített az eredeti külügyminisztériumi, kereskedelemügyi minisztériumi levéltári anyagból, a Public Record Office-ban fekvő vámjelentésekből.

¹⁶ T. S. Ashton: Standard of Life of the Workers in England, 1790—1830. „Capitalism and the Historians” c. kötetben. Szerk.: F. A. Hayek. London. 1954. 138. l.

¹⁷ Engels: i. m. 50. l.; Mandelló Gyula: Ipari forradalom. Közgazdasági Lexikon. Bpest. 1900. II. k. 89. l.; G. R. Porter: The Progress of the Nation. London. 1851. 575. l.

¹⁸ Mulhall: i. m. 121. l.

1860-as években nőtt hirtelen ugrással a tőke kivitel az árukivitelhez képest, a napoleoni háborúkat követően is jelentősen kiterjedt a tőkeexport.¹⁹

Évi átlag	Tőke kivitel	Spec. árukivitel	Tőke kivitel az árukivitel százalékában
	millió font		
1820—54	5,7	49,8	11,4
1855—69	27,6	135,2	20,4

A tőke kivitel főleg a nyugat-európai és észak-, valamint latin-amerikai kormányoknak nyújtott kölcsön alakját öltötte fel. A folyamat a következő volt: Anglia, a tőke erejével és iparával vezető állam lehetővé tette az európai és amerikai államoknak nyújtott kölcsönökkel, hogy az iparosodás terén ezek a még kezdő államok közlekedési hálózatukat kiépítsék, bányáikat feltárják, végül nemzeti iparukat is megszervezzék. E folyamatban Anglia szerepe egyszersmind a hitelező és áruszállítóé. A tőke kivitel ebben az időben elősegítette az angol áruk Latin-Amerikába való kivitelét és lehetővé tette a kapitalista textilipar kiépítését Nyugat- és Közép-Európában. A 40-es években az államkölcsönök helyébe jórészt a magánrészvények jegyzése lépett. Ezek részben nyugat- és közép-európai vasúti papírok voltak, a gazdasági tevékenység előterébe ugyanis már a 30-as évektől a vasutak finanszírozása lépett. Angol tőke finanszírozta az Egyesült Államok, valamint Nyugat-Európa vasútépítését és textilüzemeinek felszerelését, majd a befektetések gépipari anyagát is (textilgép és nehézipar) Anglia szállította. A tőke kivitel nagyobb része már a 30-as évektől kezdve az Egyesült Államokba irányult. Elsősorban azért exportálták ide az angliai tőkét, hogy az ország mezőgazdasági termelését fellendítsék és ezzel megnöveljék az Egyesült Államok vásárlóerejét, amelynek az angol ipari áruk felszívása volt a rendeltetése. A másik cél a kapitalista textilipar kiépítése volt, ami lehetővé tette az angliai textilgépek exportját az Egyesült Államokba. Végül tőkétet fektettek be az amerikai vasútépítésbe, amely nagyban növelte az angol nehézipar exportját.²⁰ Az Egyesült Államok Anglia, illetve az Egyesült Királyság exportáru értékének egyhatodát fogyasztotta 1830—1849 között. A leggyorsabban növekvő angol exportcikkeknek, a vasnak, az Egyesült Államok volt a legfőbb vásárlója. Jelentős mennyiséget importált az angol gyapjúkészítményekből mérsékelten szigorú védvámtarifái ellenére. Anglia pedig csaknem teljes nyersgyapotszükségletét fedezte az Egyesült Államokból.²¹

A brit textilcikkeknek legjobb felvevő piacai a Zollverein ellenére is a német államok voltak. 1839-ben 106 millió font brit export gyapjúfonalból

¹⁹ Molnár: i. m. 116. l.

²⁰ Az Egyesült Államokban még a 80-as években is angol tőke finanszírozta a vasútépítést. Az 50-es évektől kezdve változott meg az angol tőkeexport főiránya: főleg az angol birodalom területére irányult. (Molnár: i. m. 117—118. l.; Iványi-Grünwald Béla: A legújabb kor története. Egyetemes Történet. IV. k. Bpest. 220—221 l.) 1848 után emancipálódott Franciaország és Belgium az angol tőkétől, s kezdte maga is tőkével ellátni a külföldet. A negyvenes évek fellendülése idején kiépült francia ipar és jövedelmei által megnövelt francia tőkékkel építettek azután Ausztriában, Spanyolországban, Algírban vasutakat, valamint Egyiptomban a Szuezi-csatornát. (Uo. 221. l.)

²¹ Clapham: i. m. 482—483. l.

60 millió fontot szállítottak német és holland kikötőkbe. A német piaccal csupán az volt a baj, hogy stagnált: 1849-ben az export gyapotfonál és darabáru csaknem annyit tett ki, mint 1839-ben. A Zollverein-tarifák is egyre terhesebbnek bizonyultak az állandóan olcsóbbodó brit iparcikkek számára, mert ezek rögzített s nem ad valorem díjtételek voltak. Franciaországból 1834-ig teljesen száműzték az angol textilárukat, 1834-től pedig igen magas vámot vetettek ki rájuk. Franciaország a 40-es években vált jelentős fogyasztójává az angol vas- és széntermésnek. A 40-es években a franciaországi vasúthálózatnak a brit arany és brit sítalpak vetették meg az alapját. E befektetés és export méreteire csak két adat szolgáljon. 1840-ben 360 mérföldet tett ki a francia vasutak vonala, 1850-ben 1890 mérföldet; 1840-ben 11 millió. fontot fektettek vasútépítésbe, 1850-ben 57 milliót.²² Franciaország a teljes szénkivitelnek mintegy egynegyedét importálta a 40-es évek második felében, kb. ugyanannyit, mint Németország vagy Dánia.²³

Az osztrák-brit árucsereforgalom a 30-as évek végéig meglehetősen korlátozott volt. 1835-ben az osztrák vámtörvény 69 cikket betiltott és 1600 árura rendkívül magas vámot állapított meg — ezen a helyzeten némileg könnyített az 1838 nyarán kötött angol-osztrák kereskedelmi szerződés.

A korlátozott, de biztos európai felvevő piacoknak fenntartása és ezen túlmenően új piacok, új kereskedelmi kapcsolatok kiépítése volt a brit kereskedelmi diplomácia egyik elsőrendű célkitűzése. A brit áruk elhelyezésének sürgető szükséglete húzódott meg Ófelsége kormányának számos, a történészek által kevés figyelemre méltatott politikai akciója mögött is. Ilyen volt például a kormány ezidőtáji török politikája. Az angol kormány fokozott figyelme a török birodalom irányában a XIX. század második harmadában nem csupán a cári agresszivitástól való félelemből eredt. A török birodalom kitűnő felvevő piacnak ígérkezett: mint teljesen agrárjellegű országnak, iparcikkei — tőke és gyárak, szén és vas hiányában — alig voltak. (1850 előtt a bursai selyemgyárak termelése volt csupán számottevő.) Az India felé vezető átmenő kereskedelem szempontjából jelentőségét egyre jobban felismerték a brit kereskedelmi körök.²⁴ Erre az érdeklődésre hivatalos pecsétet ütött az 1838-as Balta-Liman-i angol-török szerződés, amely biztosította a török agrártermékek és nyersáru (nyersselyem, bőráru) angliai exportját, s a brit gyapotcikkek felszívását.²⁵ Az Indiába, Ceylonba és a török birodalomba szállított gyapotáruk mennyisége 1839—49 között a háromszorosára növekedett. Az egyre jelentő-

²² *Mulhall*: i. m. 495, 497, 504, 1.

²³ *Clapham*: i. m. 484. 1.

²⁴ Az Indiához vezető fő kereskedelmi út még az 1830-as években is a Cape of Good Hope-fokot megkerülő út volt. Az új szállítási útvonal igényének felmerülése egybeesett az új piacok bekapcsolásával, a nyersanyagoknak — főleg élelem — iparcikkekre való cseréjével s ezáltal a szállítási idő meggyorsításának szükségességével. A Földközi-tengeren keresztül Indiába vezető kereskedelmi útvonal gyorsabb és biztonságosabb volt, mint a Cape-út, amely 5—6 hónapot vett igénybe és az afrikai vizeken a hajótulajdonosok vállalkozásait gyakori, veszélyes viharok és a tengeri kereskedelmi kalózok állandó támadásai fenyegették. (Ld. *Hoskins*: *British Routes to India*. New York. 1928. 1, 94, 129. 1.; *J. E. Swain*: *The Struggle for the Control of the Mediterranean prior to 1848, a Study of Anglo-Turkish Relations*. Boston. 1833. 86. 1.)

²⁵ A török birodalom, 1825—55 között, az angol iparcikkek egyik legjobb fogyasztójává vált. E 25 év alatt a török birodalomba exportált iparcikkek kétszeresére növekedtek, 1848-ban érve el a maximumot: 11 186 524 font értéket. 1850-ben már csak a Hansa-városok és Hollandia importált több brit iparcikket, mint a török birodalom. *Bailey*: i. m.

sebbé váló angol—török gazdasági kapcsolatok természetesen a 40-es évek végén — a magyar szabadságharc és forradalom idején — és az 50-es évek első felében — krími háború — az angol diplomácia számításaiban fontos szerepet töltöttek be. (Az érdekesség kedvéért megemlítjük, hogy éppen Cobden, az angol ipari burzsoázia legexponensebb és legjózanabb képviselője nem volt turkofil, az angol kormányköröknek sem külpolitikai, sem gazdaságpolitikai koncepcióját nem helyeselte. Szerinte India nem oly értékes Anglia számára, hogy azt érdemes lenne a Boszporusz partjáról őriztetni: Konstantinápoly — mint írta — mintegy 3000 mérföldnyi távolságra van Kalkuttától. Cobden úgy vélekedett, hogy Törökországgal ellentétben Oroszország lenne alkalmasabb modern állammá való átalakulásra és nem csupán Nagy-Britannia, hanem az egész civilizáció nyerne azáltal, ha Oroszország bekebelezné az ottomán birodalmat. Persze Cobden racionális és elméleti érvelése nem találkozott sem a hivatalos külpolitika, sem a lancashirei gyapotüzletemberek helyesléseivel és érdekeivel az adott időpontban.)²⁶

A nyugat-európai nagy tőkebefektetések és szállítások, a török és indiai piac élénksége azonban nem mentesítették az angol gazdasági életet fő problémájától: az 1825-től rendszeresen visszatérő válságoktól. Anglia monopolhelyzetének tartama alatt sem tudtak lépést tartani a piacok az angol ipar növekvő termelékenységével. Ennek következményei voltak tárgyalt időszakunk 25 esztendeje folyamán a mintegy 10 évenként beköszöntő túltermelési válságok (1825, 1837, 1847). E válságok kísérőjelenségei az export csökkenése (19, 21, illetve 10%-kal csökkent folyó értékben a kivitel egy-egy válság alkalmával), a nagykereskedelmi árak esése, a termelés visszaesése a válság és depresszió éveiben (az 1825-ös, 1837-es és 1847-es válságra jellemző volt az 5, 6, illetve 3 éves depressziós időszak). Ezt követte természetesen főleg a pamut-, fém-, hajóépítő, valamint a vasöntőiparban a munkásság bérének átlagosan 10—20%-kal való csökkenése és a munkanélküliség. A válság-évek gazdasági nehézségei — különösen ha a depressziós időszak rossz termésű évekkel esett egybe, amikor a külföldi gabonabehozatal fokozódott — újabb indítékot adtak a munkásság szervezkedésének és az angol ipari tőkés soraiban a földbirtokos toryk ellen kibontakozó mozgalomnak, az angol társadalmi harcok e két polarizálódott küzdelmi pontjának.

Az angol társadalom az ipari forradalom idején

Az ipari és mezőgazdasági forradalommal együttjáró nagy társadalmi átrendeződést még az a tény is nehezítette, hogy a brit szigetek lakossága 1750 és 1850 között csaknem megháromszorozódott. A népesség a XVIII. század második felében 40%-kal, a XIX. század első felében 50%-kal növekedett. Anglia és Wales lakossága 1750-ben 6 és fél millió, 1801-ben (az első hivatalos angliai összeírás idején) 9 millió, 1831-ban 13³/₄ millió és 1851-ben közel 18 millió volt.²⁷ A népesség alakulását általában három tényező befolyásolja: a születési ráta, a halálzási ráta, valamint a be- és kivándorlás. Az utóbbit elhanyagolhatjuk, mert az ír bevándorlás és az angliai munkásság kivándorlása kb. kiegyenlítőleg hatott ezekben az évtizedekben. A lakosság növekedésének

²⁶ A. J. P. Taylor: *The Trouble Makers. Dissent over Foreign Policy 1792—1939. The Ford Lectures delivered in the University of Oxford in Hilary Term 1956.* London. 1957. 50., 51., 55. l.

²⁷ J. A. Williamson: *A Short History of British Expansion.* London. 1947. 10. l.

döntő tényezője 1815-ig a halálozási ráta esése volt. Ennek okai nyilvánvalóan a civilizáltabb életfeltételekben, az orvostudomány fejlődésében és nem utolsósorban a gyermekhalandóság csökkenésében keresendő.²⁸ Fentiek látszólag ellentmondanak annak az elterjedt nézetnek, hogy az ipari forradalom nagy nyomort hozott a lakosság többségére, a munkásnépesítésre. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a gyáripar kibontakozásának kezdeteit Waterloótól lehet csupán számítani, a gyáripar kiterjedésének, a nagy gyárvárosok zsúfoltságának szociális hatásait még egy évtizeddel később, úgy az ellentmondás eloszlik. Ha megvizsgáljuk az 1825-öt követő időszakot, amikor tagadhatatlanul megmutatkoztak az iparosodás átkai, amikor az életfeltételek a lakosság nagy többségénél nem javultak, hanem rosszabbodtak, a lakosság növekedésében nagy szerepet játszott a születési ráta állandó emelkedése. És ez vajon nem mond-e ellent a gazdasági és társadalmi valóságnak? A valóság persze sokrétű. A gyáripar kezdetekor a gépek állandó üzemeltetése volt gazdaságos, később a túltermelés veszélyének felbukkanásával a minél olcsóbb munkáskéz biztosítása volt a cél. Ez utóbbit úgy érték el, hogy nagy tömeggel alkalmaztak gyermekmunkásokat a gyáripari körzetekben. Eleinte a munkaerőhiány miatt, amikor még a mezőgazdasági forradalom áldozatai a proletárrá süllyedő kisparasztok nem tudtak eljutni a gyárnegyedekbe; később, amikor már lett volna elég felnőtt férfimunkás, azért alkalmazták az apja helyett szívesebben gyermekét, mert csekélyebb bért fizethettek neki. Így a gyáripari vidékeken a családszaporítás sürgető gazdasági kényszerré vált. Az ország nagy mezőgazdasági vidékein pedig az 1795-ben bevezetett szegénységély-rendszer, a Speenhamland-rendszer serkentette a gyermekáldás növelésére az iparosodás miatt háziipari munkájától megfosztott, a bekerítések révén földcsékjétől megszabadított kisparasztot. Még ha mezőgazdasági bér munkát talált is, annak jövedelméből a háborús konjunktúra búzaárai mellett megélni nem tudott. A Speenhamland-rendszerrel a mezőgazdasági dolgozók bérét a kenyér árához szabták. Megállapították, mekkora az az összeg, amelyből a család épp, hogy megélhet — ez tulajdonképpen a minimumbér létesítése —, s kiszámították, hány gallon kenyér értékével egyenlő az. Ha a családfenntartó nem tudta megkeresni ezt a minimális összeget, minden község tartozott kikerekíteni a hiányt a szegényadóból. A kenyér árának csökkenésével vagy emelkedésével a családfenntartó három pennyvel, minden további családtag egy pennyvel többet vagy kevesebbet kapott. Ez a rendszer valóban elősegítette a népesség szaporodását, de olyan mesterségesen alacsony szinten tartotta a mezőgazdasági béreket — főleg Dél-Angliában —, hogy további gazdasági és társadalmi problémákat idézett elő.²⁹

E tényezők mellett azonban más okok is közrejátszottak a brit szigetek lakosságának növekedésében. Hogy milyen tényezők, arra pontos vagy elfogadható feleletet a kérdés szakavatott kutatóitól sem kaphatunk. Bennünket e helyen döntően nem a népességszaporulat okai, hanem következményei érdekelnek.

Tehát 1815-öt követően az ország széles rétegeit — az ipari és mezőgazdasági munkásságot — érintő gazdasági nyomorúság segítette elő az angol lakos-

²⁸ *G. D. H. Cole*: i. m. 21. l.

²⁹ Marx idézi a korszak egyik legjelentősebb közgazdászának, a 40-es évek elején Magyarországon is járt, E. G. Wakefield-nek megállapítását a dél-angliai mezei munkásokról: „Dél-Anglia mezőgazdasági munkása nem rabszolga, de nem is szabadember, hanem pauper.” *E. G. Wakefield*: *England and America*. London. 1833. I. k. 97. l. Id. *Marx*: A Tőke. I. k. 731., 732. l.

ság növekvő szaporaságát. Engels megállapítása, hogy a népesség rohamos gyarapodása „majdnem kizárólag a proletárok osztályát növelte” — teljesen igazolt.³⁰

A népesség összetételének vizsgálatából is megállapítható az ipari lakosság egyre növekvő túlsúlya. Nagy-Britanniában 1770-ben a mezőgazdasági lakosság még a teljes népességnek 40%-át szolgáltatta, 1811-ben 35%-át, 1841-ben pedig csupán 26%-át.³¹ Az ipari lakosság 1831-ben 40% (kikerekítve), 1841-ben 45%.

A lakosság földrajzi elhelyezkedése is gyökeresen megváltozott. A XVIII. század elején a legsűrűbben lakott vidékek Közép-Anglia nyugati és déli területei. A század végére az állandó észak felé áramlás következtében Lancashire és Yorkshire, valamint az északkeleti partvidék területei váltak a leglakottabbakká. Hirtelen megnövekedett az ipari városok lélekszáma. 1770-ben Manchesternek és külvárosainak kb. 40 000 főnyi lakója volt, 1831-ben 238 000. Ugyanilyen hirtelenül duzzadt fel Glasgow, Birmingham és más gyáripari központok lakossága is. Persze ezek a városok teljesen észületlenek voltak ilyen nagyarányú és gyors lakosságszaporulatra. A főváros, London lakossága 1801-ben nem érte el az egy milliót, 1841-re jóval meghaladta a két milliót. Az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy Magyarország fővárosának, Budának és Pestnek a lakossága együtt sem érte el 1838-ban a százezret.³² A reformkori „Hetilap”-unk teljesen megbízható angol statisztikai és az egykori angol cenzusokon alapuló adatait idézhetjük az angliai ipari lakosság növekvő túlsúlyának bizonyítására:

„Az 1831 óta történt tetemes népnövekedést . . . egészen az ipar foglalta el. Anglia összes férfinépessége . . . 20 éveseken s azonfelül volt 1831-ben 3 199 984, 1841-ben 3 829 668 személy, úgy hogy az 10 esztendő alatt 630 000 felserdülttel szaporodott. Ezen feles számból alig keresett egy a földművelésben foglalkozást. 1831-ben a földművelés körül használt munkások száma 980 750-re rúgott, már 1841-ben csak 961 585-re . . . A kereskedésnél és iparnál egész másként áll a dolog. Ezzel 1831-ben 1 278 283 személy foglalkozott, 1841-ben ezen szám 1 682 044-re emelkedett, mi világosan mutatja, hogy az ipar ezen ága több, mint 400 000 új sarjadéknak nyújtott foglalkozást és kenyeret ez említett életkorból.”³³

A 30-as és 40-es években már olyan részletesek az angliai népszámlálási adatok, hogy pontosan megállapítható a különböző foglalkozási ágakban elhelyezkedett egyének száma. A 40-es évek elején Nagy-Britannia (Anglia, Wales és Skócia) 18 844 434 lakosa közül 7 846 569 egyén a kereső. Ebből a nagy- és kiskereskedelemre, kézműre és gyárakra esett 3 110 376; a földművelésre (ideértve a haszonbérloket, marhatenyésztőket, szántólegényeket, gyümölcs- és virágkertészeket is) 1 499 278; más munkások, bányászok, kővágók, teherhordók, futárok stb. 761 868; a tengerészetre, kereskedési hajóhadra, postahajókra stb. 218 620; szárazföldi hadseregére az országban 42 234, a gyar-

³⁰ Engels: i. m. 53. l.

³¹ A. Rothstein: From Chartism to Labourism. London. 1929. 9. l.

³² Kovacsics J.: A történeti statisztika forrásai. Bpest. 1957. 8. tábla.

³³ Hetilap. 1845. máj. 20. — Nincs ok rá, hogy itt és a következőkben fel ne használjuk a Hetilap adatait. Ezek az adatok összevetve számos angol munka eredményeivel — így Porter, Mulhall idézett műveivel vagy G. M. Young—W. D. Hancock: English Historical Documents. (London. 1956) Porter alapján közölt adataival — teljesen megbízhatóak és eléggé részletesek. Az angol statisztikai kimutatásoknál számunkra e helyen azért megfelelőbb, mert clemző és mégsem részletekbe vesző.

matokban 89 230; tudósok, lelkészek, törvénytudók, orvosok stb. 63 184; tudósan kiképzett emberek más életnemben 142 836; országos polgári tisztviselők 16 959; városi és községi tisztviselők stb. 25 275, cselédek mindkét nemből 1 165 233; független állású emberek 511 440; alamizsnából élők, kegyelem- vagy nyugpénzhúzó, szegények, tébolyodottak és foglyok 200 026.³⁴ A Hetilap által használt angol népesedési jegyzék olyan tökéletes volt, hogy közölte a különféle iparágakban foglalkozó személyek számáról is a pontos adatokat. „Így a közvetlen gyapotiparral foglalkozók száma 377 662-re rúg, a harisnyáru gyártóké 50 955-re, a csipkegyártásnál 35 347-re, simaszövetfonal s posztó gyapjúfonalgyárakban 167 269-re, selyemkéműnél 83 773-ra, a leniparnál 85 213-ra, úgy, hogy azon munkások száma, kik fonható és szőhető kelméket dolgoznak 800 246-ra megy (!). Ezenkívül foglalkozik a szénbányákban is 118 233 ember, rézbányákban 15 407, ólombányákban 11 419, vashányákban 10 949, ónbányákban 6101, továbbá a vas feldolgozásnál 29 497, réz feldolgozásánál 2125, ólom feldolgozásánál 1293, ón feldolgozásánál 1320, cserépárúk és üveg gyártásánál 32,238, kezyűgyártásnál 9225, gépek gyártásánál 16 550 ember foglalkozik. Ezen számoknál azonban meg kell említeni, hogy itt csak a különféle iparágaknál valóságosan foglalkozó munkások értetnek, nem egyszersmind azok nejei s gyermekei. Tehát még legalább másfél ennyit ide kell számlálni.”³⁵

Persze ezeket a statisztikai adatokat nem marxista alapelvek szerint állították össze. Így csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani a kizsákmányoló osztályok tagjainak, a földbirtokosoknak és ipari tőkészeknek a számát. 1831-es adatunk szól arról, hogy Nagy-Britanniában a mezőgazdasági lakosság két hetede birtokolja a földet, ennek mintegy fele alkalmaz mezőgazdasági munkást, fele nem. A fennmaradó öthetedrész mezőgazdasági munkás.³⁶ Az 1841-es census alapján készült kimutatás egyik tétele szerint Nagy-Britanniában a kapitalisták, bankárok és szabadfoglalkozásúak (professionál, ez utóbbi természetesen más társadalmi kategória a mi értékelésünk szerint) száma: 204 481.

A termelés növekedésének hallatlan mértékéből — amelyet az előző részben tárgyaltunk — következtethetünk, mekkora gazdagság halmozódott fel Angliában és milyen volt a tőkefelhalmozás üteme. Ebben a nagy gazdagságban azonban aránylag kevés család osztozott. Az 1816-ra 900 millió fontra felszaporodó államadósság kamatait a nagy tőkepenészek élvezték, a gyáripar belső piacra és főleg exportra irányuló termelésének haszna az ipari burzsoázia zsebeibe vándorolt. A nyersvas-termelést például a 40-es években mintegy 150—200 cég irányította, illetőleg azok kezében volt.³⁷ Az 1825-től 1850-ig kiépült angliai vasúthálózat néhány vasúttársaság kezében volt. Főleg a 40-es

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Porter: i. m. 61. l.

³⁷ Clapham: i. m. 429. l. — Gr. Széchenyi István 1832-es angliai útja során megismerkedett az angliai vastermelés egyik irányító vállalatának vezetőjével, egy bizonyos Walker-ral, aki „óriási vállalatokba” volt merülve. „Magok 200 tonna vasat állítanak elő — jegyezte fel Széchenyi —, de 400 tonnát használnak fel, noha üzletük kisebbedett. Havonként 12 000 £-ot kifizetnek, bár a saját köszönöket használják. Az egyiptomi alkirály évi 100 000 £ üzletben áll velők. Anglia átlag 500 000 tonna vasat termel, s ennek 50-ed része Walkerékra esik.” Gr. Széchenyi I. külföldi útirajzai és följegyzései. Összeállította naplói nyomán: Zichy A. Gr. Széchenyi I. munkái, V. k. Bpest. 1890 388—389. l.

években Angliában egyes pénzügyi csoportok a vasútépítésre állandó vállalkozó és technikai organizációt teremtettek. G. Hudson, a „vasútkirály” 1844-ben már szinte korlátlanul vezényelte a vasútspekulációt. A belföldi és külföldi vasútépítések tervét, ütemét és méretét ő, valamint néhány kisebb vasút „stratéga” irányította.³⁸ Az angol miniszterelnök is pártolta a vasút-vállalkozásokat. A parlamentben volt egy igazgatókból, ipari tőkésékből álló vasútpárt, és maga Hudson is bekerült a parlamentbe 1845-ben. Hudson a negyvenes évek közepén, a sokezer ember számára „éhező negyvenes” években (az angol történeti irodalomban „Hungry Forties” néven közhasználatú kifejezés ezekre az évekre) 1016 mile-nyi vasúthálózat fölött rendelkezett és olyan hatalomra tett szert az országban, amely nem volt hasonlítható semilyen előző gazdasági vagy politikai befolyáshoz.³⁹ A vasútspekulációknak, a vasút-társaságoknak olyan hatásuk volt az ország gazdasági életére, hogy 1830-tól a kereskedelmi ciklusok története nagyjából azonos a vasútépítés történetével.⁴⁰ A vasúthálózat megteremtésének társadalmi hatása is éppen ilyen figyelemreméltó: a vasutak megnyitása után már nem volt akadálya annak, hogy a dél-angliai munkaerőfelesleg, a fehér rabszolgának keresztelt pauper eljusson az iparvidékekre. „A fekete ország”, Anglia iparvidéke (Északnyugati-Anglia, Manchester, Birmingham, Leeds és Sheffield környéke) felszívta a vidéki lakosság jelentékeny részét. A proletarializálódás útja problémamentesebbé vált.

A vasúthálózat kiépítése élesebbé tette az ipari burzsoázia és a földbirtokos osztály közt az ipari forradalom előrehaladtával egyre jelentékenyebbé váló érdekellentétet is. Közvetve a vasúthálózat kiépítése mindennél többet tett az angol földbirtokos arisztokrácia presztízisének megnyirbálásához. Szitkozódtak is az angol toryk a vasutak ellen. A Stockton-Darlington-i első gőzvasutat a földbirtokosok a legkülönbözőbb ürügyekkel igyekeztek lehetetlenné tenni, és a parlament is csak nagy nehezen adott törvényes engedélyt rá. Persze mondhatnók, hogy az angol földbirtokos osztály valójában nem is volt olyan egységes. Ebben a kérdésben azonban föltétlenül az volt. Igazat kell adnunk annak az angol történésznek, aki szerint „a whigek minden esetben csaknem olyannyira voltak a földbirtokospárt képviselői, mint a tory ellenfeleik”.⁴¹ Az angol földbirtokos arisztokrácia magatartását a XIX. század első felében ugyanis két tényező befolyásolta döntően. Az első: a Franciaországgal folytatott háborúból adódó, számára előnyös gazdasági helyzet fenntartásának igénye, a második: az ipari burzsoázia gazdasági és politikai törekvéseinek, aspirációinak fékentartása. A kettő persze összefüggött. A háborús konjunktúra alatt élvezett kedvező gazdasági helyzetet, magas búzaárakat, magas bérleti díjakat a földbirtokos arisztokrácia az 1815-ös gabonatörvénnyel igyekezett konzerválni.⁴² A parlament, a törvényhozó hatalom a kezében

³⁸ *Clapham*: i. m. 391. l.

³⁹ *J. A. Francis*: *A History of the English Railways*. London. 1851. 216., 218—219. l.

⁴⁰ *Clapham*: i. m. 427. l.

⁴¹ *Young—Handcock*: i. m. 112. F.

⁴² Már a XVII. századtól léteztek gabonatörvények Angliában, de csak az 1815—46 közötti időszakban volt a törvénynek protektív jellege. Az 1815-ös gabonatörvény nem vetett ki vámot a külföldi gabonára, ellenben csak akkor engedte meg az idegen gabona bevitelét, amidőn Kossuth szavaival „a Nagybritanniában termettnek ára éhelhalási

volt, megtehetette, eszmei indoklásul pedig megállapították, hogy Anglia többet termel, mint amennyit belső fogyasztása igényel. Ez persze nem volt igaz, a századfordulón már nem tudta kielégíteni az angol mezőgazdaság a hazai szükségletet, és az 1815-ös protektív gabonatorvény, a békét követő dekonjunktúrával párosulva forradalommal határos helyzetet teremtett az országban. Napirenden voltak a mezőgazdasági éhségtüntetések, 1817-ben ezren haltak éhen.⁴³ Az 1815-ös gabonatorvény rányomta bélyegét az elkövetkezendő évtizedeknek a nagybirtokos arisztokrácia, a politikai és gazdasági hatalomra törő ipari burzsoázia és az egységbe tömörülő, szerveződő angol munkásság közt folyó társadalmi és gazdasági harcaira.

Az 1810-es évek végén és az 1820-as években az ipari és mezőgazdasági munkásság ösztönösen lázadozott a kenyér árát másfélszeresére emelő gabonatorvény ellen. Az ipari forradalom előrehaladtával, az ipari burzsoáziának gazdasági és politikai hatalomra való tudatos törekvése és a gazdasági válságok periódikussá válásának idején azonban a gabonatorvény elleni mozgalom az ipari burzsoázia kisajátított és szervezett mozgalma lett, Cobden kitűnő elvi irányításával és anyagilag a főleg manchesteri üzletemberek által igen jól támogatott szervezettel, a Gabonatorvény Elleni Ligával.

Az ipari burzsoázia két vonalon intézett támadást az angol földbirtokos osztály ellen: időrendben először a politikai hatalomban való részesedésért, majd miután ezt a Reform-törvénnyel 1832-ben kivívta — ha nem is élt eléggé a kivívott lehetőségekkel —, gazdasági érdekeiért: a szabadkereskedelemért folytatott küzdelmet. A harc kimenetele nem lehetett kétséges, mert a tory érdekeltségek legkitűnőbb képviselője, a nagyvonalú, közgazdasági és kereskedelem-politikai érzékkel megáldott Peel is csak megfelelő alkalomra várt, hogy napirendre tűzhesse a parlamentben a gabonatorvények eltörlésének a kérdését, és egy bizonyos ponton túl nem állt ellen Cobden meggyőző érvelésének, nevezetesen annak, hogy az angol „nemzeti” érdek és a Free Trade győzelmének érdeke azonos. És emellett fenyegetőleg bontakozott ki a munkásság szervezett mozgalma, a chartizmus, amely mind a földbirtokosság, mind az ipari burzsoázia pozícióit veszélyeztette.

Mindennek ellenére azonban az angol társadalom „osztálystruktúrája sokkal gyorsabban változott, mint a politikai képviseltetés alapja”.⁴⁴ Ugyanis a helyzet az volt, hogy a földbirtokos arisztokrácia még a 40-es évek végén is szilárdan tartotta kezében a politikai hatalmat az ipari burzsoáziának fokozatosan és időben — bár nem szívesen és kényszerítő helyzet hatására — tett

fokra hágott”. E törvényt hivatalosan azzal indokolták, hogy a hazai gabonatermelés csak úgy jövedelmező, ha egy quarter búza (akkor $3\frac{7}{8}$ pesti mérő) ára legalább 80 shilling (akkor 40 p. frt.), a rozsé legalább 53 shilling. Idegen búzát tehát csak abban az esetben lehetett behozni, ha az angol piacokon már elérték ezt a magas árat. „Mi okból hozá az angol törvényhozás a gabonatorvényeket? — tette fel a kérdést a magyar reformkor egyik kitűnő közírója, Lónyay Menyhért. — A birtokosok mint a törvényhozási többség urai, csak önmön hasznukat tekinték, emelék a vámot, hogy terményeiket eladhatván, nagyobb bért vehessenek bérlőiken. Roebuck mondása szerint »zsákmányolás szelleme szállá meg az aristocratiát«. Mindazon táplált remények, hogy a magasb eladhatási ár által a természet a belső szükség kielégítéséig fog emeltetni, alaptalanoknak nyilvánultak . . . Az angol aristocratiá nem tud vagy nem akar okulni, mind a mellett, hogy szemei előtt látja a természetelleni állapot szomorú következményeit . . .”

⁴³ G. Wallas: *The Life of Francis Place*. London. 1898. 114—115. l.

⁴⁴ G. D. H. Cole— R. Postgate: *The Common People*. London. 1946. 143. l.

engedményei révén.⁴⁵ Erre kitűnő példát szolgáltat az 1832-es Reform Act, a választójogi törvény, amelyet sokáig úgy értékelt a hivatalos angol történetírás, mint az ipari burzsoázia, a kapitalista osztály nagy győzelmét. Holott a Reform-törvény nem sok változást eredményezett ebből a szempontból, ez világosan megmutatkozik, ha a reform eredményeit és a parlament összetételét vizsgáljuk meg a Reform-törvény után. (Más kérdés, ha a radikalizmus növekedése és a munkásság öntudatosodási folyamatának oldaláról nézzük e törvényt.) A Reform-törvény nem érintette a képviselők szükséges vagyoni kvalifikációját — tehát továbbra is csak vagyonos embert választhattak —, valamint a hét évre szóló megbízatást. Választójogot nyertek ugyan mindazok, akiknek telke vagy háza után legalább 10 fontot tett ki az évi jövedelmük, a földesurak befolyásának megmentésére keresztülvitt módosítás szerint azonban választójogot nyertek azok a bérlők is — még ha szerződésük rövid lejáratú volt —, akik 50 font évi bérletet fizettek. Így az érvényben maradt nyílt szavazási rendszer mellett a grófsági képviselők számának növelésével a Reform-törvény csak fokozta a bajt — mint Engels megállapította. A vidéki választók „csaknem kizárólag bérlők, s ezek teljesen függnek a földbirtokosoktól . . . A grófságok képviselői . . . változatlanul a földbirtokosok képviselői, mert csak a legfeszültebb időkben . . . mernek a bérlők a földbirtokosok ellen szavazni . . . A 252 grófsági képviselő közül azért a toryk bármikor számíthatnak legalább 200-ra . . .”⁴⁶ A Reform-törvény nyújtotta választójogi keret kibővítése és a legszembetűnőbb választókerületi visszasságok megszüntetése következtében a városokban valóban az ipari burzsoázia jutott volna képviselőhez, de ez az osztály „közvetlenül vagy közvetve, a bérlők révén, akik

⁴⁵ A nemzet vagyonának, gazdagságának főtétele még az 1860-as évekig is a föld — s ez a részben mesterségesen magasán tartott gabonaáraknak volt a következménye. A nemzeti vagyon a három királyságban 1812-ben 2150 millió fontot tett ki, ebből 1380 millió font értéket a föld és csupán 255 millió font értéket, a nemzeti vagyonnak alig több mint 10%-át képviselték például a házak. 1840-ben a nemzeti vagyon összege 4100 millió font, ebből a föld értéke 1680 millió font, a házaké 740 millió font és a vasutaké — a hatalmas vasútspekuláció kezdetén — csupán 21 millió font. A három királyságban — Anglia, Skócia, Írország — a kanadai és az Egyesült Államokkal folytatott háborúk idején (1759—61, 1775—80) a föld értéke 40%-kal, a francia háborúk idején még magasabb százalékkal nőtt. A föld évi hozama 1815-től 1845-ig 40 000 000 font fölé emelkedett. Bolton és Manchester között néhány esztendő alatt a föld értéke 500 fontról 8000 fontra emelkedett. *Mulhall*: i. m. 590. l., *G. Dierlamm*: Die Flugschriftenliteratur der Chartistenbewegung und ihr Widerhall in der Öffentlichen Meinung. Leipzig. 1909. 3—4. l. (A föld értékének állandóan növekvő tendenciája 1877-ig folytatódott.) *Mulhall*: i. m. 590. l.

Bölni Farkas 1831-es angliai látogatása alkalmával erős szavakkal marasztalja el az angol arisztokráciát és világosan látja helyzetét az angol társadalomban:

„Julius első napján megint a Parlamentben voltunk . . . végre a Reform Billre került a sor amely hévvel kívánta a ministeri rész annak kivételét, épen olyan tüzzel ellentették azt az u. n. Boroughmongerek. Ha azon okokat végig nézzük, melyek Franciaországban az első revolutiot szülték volt, szinte mind azokat megtaláljuk Angliában. Az Aristocratismus és a Nép között való ellenkezés a legnagyobb pontra hágva, elterhelve a nemzet adóval, nyomva egy néhány Aristocrata által, talán csak a Reform Bill mentheti meg e nemzetet nagy változástól. Az aristocratismus elnyeli az egész nemzet vagyonát, s a többi s a nagy rész köldül és éhen hal. Aki csak London némely utcáit megvizsgálja, látja a temérdek különbséget. A nagyobb utcákban a pompának és fényűzésnek minden nemei közt látod az aristocratát elszekerezni, aranyban öltözött cselédeivel, s alig fordulsz le száz lépést a mellék utcán, s ott rongyot szegénységet, ehéző és elkeseredett népet látsz . . .” (*Bölni Farkas*: i. m.)

⁴⁶ K. Marx és Fr. Engels művei. I. kötet, 1839—1844. Bpest. 1957. 574. l.

a szatócsok és az iparosok fővásárlói, a földbirtokosoktól függ”.⁴⁷ Még egy igen fontos tényező „színezte” az angol választásokat, és ezt a mi Szemere Bertalanunk és Engels egyaránt szemléletesen festette le. A Reform-törvény után az egyik baloldali (radikális) képviselő kerekén megmondta az alsóháznak, hogy az egész gyűlésben egy olyan képviselő sem akad — ő sem kivétel —, aki elmondhatná, hogy küldőinek szabad választása útján, megvesztegetés nélkül került a helyére. Maga Cobden is kijelentette a 40-es évek elején, hogy a megvesztegetés jobban elharapózott, mint valaha. „Hogy Londonban a tory Carlton-klubban és a liberális Reform-klubban a városi képviselőiségeket formálisan elárverezik a legtöbbet ígérőknek, és hogy ezek a klubok, mint vállalkozók jártak el: ennyi meg ennyi fontért garantáljuk neked ezt meg-ezt a helyet stb. — S mindehhez még hozzájárul az a tisztes módszer, amellyel a választásokat lefolytatják, az általános részegség, amelyben leszavaznak, a kocsmák, amelyekben a választók a jelöltek költségére leisszák magukat, a tömeg rendetlenkedése, verekedései és üvöltése a választási helyiségek körül, hogy teljessé váljék a hét évre érvényes képviselet semmissége.”⁴⁸ Nem volt arra törvény, hogy egy képviselőjelölt mennyit költöthetett választásra. A szavazók mindenütt elvárták a korlátlan etetést-itatást. Az 1841-es parlamentet például nem becézték más néven, mint „Megvesztegetett Parlament”-nek („Bribery Parliament”).⁴⁹

Nézzük meg az angol társadalom képviseltetésére vonatkozó konkrét adatokat. A Reform-törvény számszerűleg csaknem 50%-kal emelte meg a választók számát: 1831-ben Anglia és Wales $13\frac{3}{4}$ millió lakosából 435 000 volt a választópolgár (minden 30-ból nem egészen 1), a Reform-törvény után 655 000 (minden 20 lakosból 1). A felnőtt férfilakosság 14%-ának volt csupán szavazati joga. Az 1841-es census szerint az Egyesült Királyság (Anglia, Wales, Skócia, Írország) mintegy 26 millió lakosából csupán 1 millió (kerek számot véve) választott. (Minden 25 ember közül 1.)⁵⁰ Anglia és Wales 655 000 választójából grófsági választó 369 878, városi választópolgár 285 958. A parlament 658 tagjából álló alsóházban 253 grófsági képviselő foglalt helyet és 405 városi. A 658 alsóházi képviselőből 246 arisztokrata, 33 bankeszládhoz tartozott; a Lordok Háza 515 tagjának elosztása: 272 báró, 26 püspök, 32 viscount, 139 earl, 19 marquis, 23 duke, 4 prince.⁵¹ 1841-ben a ház $\frac{2}{3}$ -a a birtokososztályt képviselte, még 1851-ben is az alsóház $\frac{6}{7}$ -ed része olyanokból állt „kik a paireknek testvérei, fiai, unokái, vejei, ipai stb. A fennmaradt $\frac{1}{7}$ részből le kell vonni a pénzaristocratia számos tagjait s mi marad, aki hajlamot tanúsít a népelem iránt.”⁵² Vezető kormányférfiak is elismerték, hogy a Reform-törvény új bor volt a régi palackban. Az eredete szerint és élete közepéig tory

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.; Szemere: i. m. II. k. 20—22. l.

⁴⁹ A. Briggs: The Age of Improvement. London. 1959. 266. l.

⁵⁰ Ha az Egyesült Királyság egyes részeit vizsgáljuk, úgy Nagy-Britanniában minden 22 lakosra, Írországban minden 86 lakosra esett egy választó. Az angol reform-törvény korántsem hozott gyökeres változásokat, mégis ha a korabeli franciaországi választási rendszerrel vetjük egybe, Angliában aránylag „demokratikusabb” volt a rendszer. Franciaországban ugyanis az választhatott, aki 200 frank egyenes adót fizetett, a 30 milliót meghaladó népességből csak mintegy 200 ezer volt a választó, minden 150 emberből egy.

⁵¹ Az Egyesült Királyságban a teljes nemesség száma: 752. Maulhill: i. m. 419. l.

⁵² Sz.: Az angol arisztocratia. P. N. 1951. okt. 4.; H. L. Beales: Early English Socialists. London, 6. n. 47. l.

Palmerston — aki csupán a Reform-törvény vitájában állt be whignek — vallotta 1834-ben: „Reformált képviselőházunk bámulatosan kezd hasonlítani előzőihez. Türelmetlen az ostobák iránt, gyorsan megúnja a vitát, hajlandó a kormányra bízni minden olyan kérdésnek az eldöntését, melyhez a követek nem értenek, vagy amely iránt választóik nem érdeklődnek. A tőke és földbirtok igen erősen van képviselve, úgyhogy a ház valóban konzervatív.”⁵³ Hogy a Reform-törvényt csak erős társadalmi nyomásra sikerült kieroszakolni a földbirtokos lordokból, azt bizonyítja a törvény rendkívül nehéz születési folyamata, az obstrukció, a felsőház ismételt ellenállása. Végül is az országos forrongó elégedetlenség közepette, több mint egy esztendő küzdelem után úgy sikerült a Lordok Házával elfogadtatni a Reform Bill-t, hogy a király mintegy 150 tory lordot felszólított, ne jöjjenek el a végső tárgyalásra.⁵⁴ Az alsóházban pedig a befolyásos Macaulay éppen az arisztokrácia érdekeire hivatkozva tört lándzsát a reform törvényjavaslat mellett. Persze érdekes kérdés, hogy miért nem használta ki jobban az ipari burzsoázia a maga politikai befolyásának növelésére a Reform-törvény által számára kétségtelenül adott lehetőségeket. Vajon miért hagyta a gazdag angol középosztály magát az arisztokratáktól vezetni és miért hagyott a reform után is valamennyi magas államhivatalt az arisztokrácia csaknem kizárólagos birtokában? A szemtanú Engels, aki éles szemmel figyelte az angol közállapotokat Manchesterből, „műveletlenségükből adódó kisebbségi érzéseikkel” magyarázta a gazdag angol középosztálynak ezt az alázatosságát. „Az akkori angol burzsoák — írta — átlagban egészen műveletlen parvenük voltak, akik akarva, nem akarva, kénytelenek voltak mindazokat a magasabb kormányállásokat az arisztokráciának átengedni, amelyekben más tulajdonságot követeltek, mint szigeti korlátoltságot és üzleti furfanggal fűszerezett szigeti felfuvalkodottságot . . . Az angol burzsoáziát még ma is annyira áthatja a maga társadalmi alacsonyabbrendűségének tudata, hogy saját és a nép költségén a henyelők valóságos díszkasztját tartja el, amelynek az a dolga, hogy minden parádés alkalomkor méltósággal képviselje a nemzetet, és az angol burzsoázia feleltébb megtisztelve érzi magát, ha egy burzsoát méltónak találunk arra, hogy ebbe az elvégre maga a burzsoázia által létrehozott zártkörű testületbe felvegyék.”⁵⁵ Pulszky Ferencz ismert megállapításaira is hivatkozhatunk, miszerint még a 40-es évek végén is az volt a helyzet, hogy „az arisztokrácia kormányozza Angolországot; a minisztereknek egy része felsőházi tag, s azon tárcáknál, melyek alsóházi tagok kezére bíztnak, az államtitkár tartozik a felsőházhoz, továbbá, ámbár a fősúly az alsóházban fekszik, melyből a felsőház tagjai ki vannak zárva, mégis azoknak testvérei, fiai és atyafiai töltik be a miniszteri állomások nagyobb részét, szóval Angolország kormánya még most is túlnyomólag arisztokratikus.”⁵⁶ A néhány radikális, polgári képviselő számára, aki hajlandó volt „részletfizetést is elfogadni a politikában”, egy-két magas állás megnyílt az adminisztrációban, de csak olyan, „mely nem adott helyet

⁵³ *Marczali H.*: A Reformok kora. Nagy Képes Világtörténet. 11. k. 202. l.

⁵⁴ History through „The Times”. A Collection of Leading Articles on Important Events. 1800—1937. Sel. By Sir. J. Marchant, K. B. E. London. 1937. 77. l.; *Marczali*: i. m. 201. l.; *Cole*: i. m. 68. l.

⁵⁵ Marx—Engels Vál. Műv. II. k. 107—108. l.

⁵⁶ *Pulszky Ferencz*: Életem és korom. Bpest. 1958. II. k. 146. l.

a miniszteri tanácsban”.⁵⁷ Megnehezítette a burzsoázia benyomulását a parlamentbe az a tény is, hogy a helyi hagyományok és befolyások rendkívül erősen és még a Reform-törvényt követően is hosszú ideig érvényesültek. Az 1832 és 1841 között lezajlott öt általános választás folyamán a mandátumoknak csaknem a felére új képviselők nem is pályáztak.⁵⁸ Az angol földbirtokos arisztokráciának féltékenyen és mondhatni, ügyesen őrzött hatalmi befolyása a „nemzeti tereferéző”-nek találóan jellemzett angol parlamentben és kormányban természetesen nem változtatható a tényeken. Az ipari burzsoázia a negyvenes években nem elégedett meg — minden kisebbségi érzése ellenére sem — a hazai viszonylatban számára a földbirtokosoktól engedélyezett hatókörrel. A valóságban ugyanis már jóval korábban kezében tartotta a gazdasági kulcspozíciókat, a nagy világiaci érdekeltségeket, irányító szerepét azonban a hazai közéletben, a nagy nemzeti fórumon is kifejezésre akarta juttatni és érvényesíteni kívánta.

Szerencséjére olyan kitűnő szószólója akadt, mint Cobden, aki egy évtized alatt, 1846-ra Anglia egyik legbefolyásosabb politikusa lett, mi több, aki keresztülvitte, a gabonatörvény eltörlését, és akinek elveit néhány év múltán általánosan elismerték a brit politika alapjául.⁵⁹ Találóan elemzi Cole az 1846-os gabonatörvény visszavonásának törvényével előállt új helyzetet. Bár Peel, a toryk vezére ezáltal megbontotta a földbirtokosok nagy pártjának egységét, „a valóságban egyesítette a régi és új uralkodó osztályokat azáltal, hogy elfogadta a brit politika alapvető követelményének az industrializmust. A földbirtokos már nem vezette többé a zenekart, de nagyon jól megállta a helyét, midőn a gyáros számára a másodhegedűs szerepét játszotta. A vidéki urak, akik átközták 1846-ban Peelt, csakhamar megtanultak belenyugodni az ő politikájának eredményeibe — nem utolsósorban azért, mert a Szabad Kereskedelem első 20 esztendeje a brit mezőgazdaság aranykorának bizonyult”.⁶⁰

⁵⁷ Uo. 147. l. — Az elmondottakat kiegészíthetjük egy kitűnő, modern, marxista angol műből idézett idevonatkozó anyaggal:

„A XIX. század első felében a hivatali állásokat egytől egyig ajánlás útján töltötték be. A közszolgálat megüresedett helyeire miniszterek és olyan parlamenti képviselők barátait és rokonait ültették, akiknek szavazatát meg akarták nyerni — vagy már megnyerték — a mindenkori kormánytöbbség erősítésére. Valahányszor kormányváltozás történt, a közszolgálat kulcspozícióiban egyesek számolhattak azzal, hogy elveszítik állásukat, s az új kormány támogatói lépnek helyükbe, de a többi közalkalmazott előre haladása is jórészt attól függött, milyen parlamenti sikerre számíthat az a politikai párt, amelyhez sorsukat kötötték. A közszolgálat tehát szoros kapcsolatban volt az alsóházzal, tőle függött. Az ajánlási rendszer másik következménye az volt, hogy a közszolgálati állások többségét ugyanaz a földbirtokos arisztokrácia töltötte be, amely akkortájt egyeduralkodó volt a parlamentben és a kormánytanácsban is, olyannyira, hogy jóformán kizárta onnét az ipari tőkésék képviselőit. De a század derekától az ipari kapitalizmus gyors fejlődése, a fejlődéssel járó bonyolult társadalmi és gazdasági kérdések tömege s mindenekelőtt a modern proletariátus növekedése sokkal hatékonyabb igazgatási gépezetet követelt, mint amit ez a rendszer nyújthatott. A feltörekvő ipari tőkésék is ki akarták venni részüket az igazgatási gépezet irányításából, s ezért mind erősebben követelték a közszolgálat reformját.” Végül is 1853-ban bevezették a nyilvános versenyvizsgát. „Az ajánlás megszüntetése csapást mért a földbirtokos arisztokrácia befolyására az államapparátusban, s alkalmas volt rá, hogy képzetesebb és hozzáértőbb államhivatalnokai típusát alakítsa ki.” (*J. Harvey—K. Hood: A brit állam. Bpest. 1960. 214—215., 216. l.*)

⁵⁸ *Young—Handcock: i. m. 113. l.*

⁵⁹ *Taylor: i. m. 54. l.*

⁶⁰ *Cole: i. m. 121. l.* — Mindezeket a chartista mozgalom tárgyalásához azzal a cél-

Az angol munkásság helyzete a XIX. század első felében

Tengernyi szenvedésnek és küzdelemnek kellett végbemennie ahhoz, hogy az angol munkásosztály helyzete „vagyis az angol nép óriási többségének helyzete” országos ügygé „nemzeti kérdéssé” emelkedjék a negyvenes évek elején.⁶¹ A Reform-törvény után egészen a harmincas évek végéig az angol uralkodók és főrangúak, még az angol munkások, a chartisták éjszakai, fáklyafény mellett tartott, elviselhetetlen helyzetük ellen tiltakozó tüntetéseiről sem akartak tudomást venni. A reformparlamentet 1833 februárjában az a királyi beszéd nyitotta meg, amelyről Birmingham képviselője megjegyezte, ezt ugyan a kínai császár is felolvashatta volna, oly kevés köze volt a kor kérdéseihez és a nép kívánságaihoz.⁶² Ugyanezt lehet elmondani Viktória királynő szűzbeszédéről 1837-ben.⁶³ A Viktória koronázását követő báli szalon pompája (amelyben a gyémántokkal hivalkodóan felékesített magyar főúr, Esterházy Pál herceg, Ausztria rendkívüli londoni követe még a szemtanúkat is megbotránkozttató pompával vette ki a részét)⁶⁴ sehogyan sem állt összhangban a nép nyomorával és mélységes elkeseredettségével. A korszak és az utókor angol és magyar történészeit egyaránt megbotránkozttatta az angol főúri világ nemtörődömsége. Carlyle 1839-ben írt művében önmagának tette fel a kérdést: „Ugyan a parlament miért nem vet világot a munkásság helyzetére? A parlamenti procedúra külső megfigyelője számára egyenesen elképesztő, hogy a nemzet vitáiban, különösen a megreformált időkben, milyen helyet foglal el ez a kérdés. Lehet a törvényhozó számára még egy ily sürgető ügy? Azt hinné az ember, hogy a megreformált parlament az általános elégedetlenség ügyében vizsgálatot indít, *mielőtt* szembetalálja magát a pikákkal és fáklyákkal! . . . Egy országban a nép nagy részének helyzete azonos az ország helyzetével . . . s lám olvassuk csak a Parlamenti Naplót vagy a reggeli lapokat . . . Az ősrégi nagy kérdés, vajon A. kerül-e be egy bizonyos hivatalba vagy B. . . a kanadai kérdés . . . a királyné hálószoba kérdése . . . vadász és uzsoratorvények . . . stb., stb. . . Minden bizonnyal az Igen Tisztelt Képviselőknök beszélniük kellene Anglia helyzetének kérdéséről is. Mindenekelőtt a radikális képviselőknök, a nép barátainak, akiket a nép nagy erőfeszítése

lul kellett előrebocsátanunk, hogy e korszak történetírői által két eléggé elnagyolt vagy elhanyagolt tényezőt jobban kidomborítsunk. Az egyik a földbirtokos arisztokráciának a szerepe a klasszikus kapitalizmus kibontakozása idején, a másik a gabonatorvény elleni mozgalomnak fontosságához mért tárgyalása. E két tényező megfelelő súlyú előadása nélkül az adott angol társadalomban az angol munkásság harcáról kialakított vagy megrajzolt kép nem lenne valóságos és plasztikus, s a chartista mozgalom sikertelenségének, valamint hanyatlásának okait sem érthetjük vagy magyarázhatjuk meg.

⁶¹ *Engels*: i. m. 55. l.

⁶² *M. Beer*: *A History of British Socialism*. London. 1948. Part I. 318—319. l.

⁶³ *Northern Star*, 1837. nov. 25.

⁶⁴ S. C. Stevenson, a londoni amerikai követ (1836—41) felcséce színesen, elragadtatott hangon számolt be Viktória koronázásáról és az azt követő szalonról. Esterházy Pálról a többi között ezt írta: „A herceget a szó szoros értelmében elborították a drágakövek, azt mondják róla, hogy soha sem hordja a ruháját anélkül, hogy legalább 100 font értékű drágakövet el ne vesztené.” A herceg úgy tűnt fel a parádén, mint egy gyémántkereskedő tárlója. Gyémánttal borított kalapja a királynőt is elkápráztatta. (*E. Boykin*: *Victoria, Albert and Mrs. Stevenson*. London. 1957. 145., 148. l.) Egy múlt századközépi angol radikális szerint is „az Esterházy-ékszerek Európa csodái voltak. A herceg évi jövedelmét 400 000 fontra becsülték, amelyből a piacra kerülő drágakövekre évente 80 000-et investált”. (*T. H. Duncombe*: *The Life and Correspondence of Th. S. Duncombe*. London. 1868. 228. l.)

választott, hogy közvetítsék és kifejezzék a nép mély sötét inségét”.⁶⁵ A magyarországi egyetemes történések közül kiemelkedő Marczalit pedig „a legnagyobb gazdagságnak és az ezzel együttjáró pazar tékozlásnak szembeállítására a nagy tömegek szegénységével, nyomorával, inségével” arra készítette, hogy a XIX. század eleji nagy-britanniai társadalmat a római társadalommal hasonlítsa össze: „A régi Róma óta hasonlót nem látott a világ — írta. — Az angol pauperismus, mint társadalmi jelenség a római proletariátus mellett foglalt helyet. Mint akkor, még kirívóbbá tette a nyomort annak néhány központban való egyesítése, a sok vidéki szegénynek a fővárosokban való összetululása és a legnagyobb inségnek a dúskálással való közeli érintkezése. Nem volt már rab-szolgaság, de pár ezer úr és milliónyi tőlük függő munkás közt hol van helye a szabadságnak?”⁶⁶ A jelenben élő történész számára is kétségtelenül méltó feladat lenne az angol nép feneketlen, végnélküli nyomorának részletekbe menő, árnyalt ábrázolása. E helyen azonban csak összefoglaló ismertetését nyújthatjuk az 1840-es évektől már tömegével a parlamenti vitákban, a királyi bizottságok jelentéseiben és más egykorú forrásokban, valamint ezidőtől a jelenkorig megjelent számos feldolgozásban közölt hatalmas tényanyagból leszűrt következtetéseknek.

Az angol munkásosztály helyzetét és nyomorúságát összefoglaló módon először Engels örökítette meg az 1845-ben megjelent „A munkásosztály helyzete Angliában” című ifjúkori, azóta már klasszikussá vált művében, amelyben a korabeli angol társadalom alig takarható csúnya sebét tárta fel tudóshoz illő alaposítással, emberhez és szocialistához illő szubjektív együttérzéssel. E páratlan, ésszel és szívvel írott könyvet elismert, autentikus forrásanyagként használják még a mai angol egyetemi oktatásban is. Engels olyan alaposan tárgyalja az angol ipari munkásság keletkezését, valamint elhelyezkedési területeinek: a nagyvárosok nyomornegyedeinek és a gyárvárosoknak kialakulását és következményeit, az egyes munkaágakban a munkafeltételeket, a bányai ipari munkásság helyzetét, általában a bér, a munkaidő, a bűnözés kérdését, a burzsoázia magatartását a proletariátussal szemben, hogy ez felmenti e sorok íróját attól, hogy a munkásság helyzetéről leíró anyagot mellékeljen. Engels könyvénel megindítóbb és igazabb olvasmányt e témáról lehetetlen írni: a személyes tapasztalat, a negatív élmény fűti sorait.⁶⁷

⁶⁵ *Th. Carlyle*: Chartism. London. 1840. 4—5. 1.

⁶⁶ *Marczali*: i. m. 113. 1.

⁶⁷ Érdekes példa Engels módszerére és a túlzásoktól mentes következtetéseire munkájának az a részlete, amelyben angol hatósági jelentések alapján elviszi olvasóit három londoni proletárlakásba 1843—44-ben. Az egyik család asszonya elhunyt alkalmából a halottkém így jelentett: „Az elhunyt férjével és 19 éves fiával Londonban, Bermondsey Street, White Lion Court 3. szám alatt egy kis szobában lakott, amelyben nem volt sem ágy, sem ágynemű, sem pedig más bútor. Holtan feküdt fia mellett egy halom tollon, amely csaknem meztelen testére volt szórva, mert nem volt takarójuk, sem lepedőjük. A toll erősen hozzátapadt a testéhez, úgyhogy az orvos nem tudta megvizsgálni, míg meg nem tisztították a tetemet. Egészen lesóványodott, testét szétmárták az élősdiék. A szoba padlójának egy része fel volt szakítva és a család ezt a lyukat használta árnyékszéknek.” Engels ezekután hozzáfűzi: „Egyáltalán nem azt akarom mondani, hogy minden londoni munkás olyan nyomorban él, mint az előbb említett három család; jól tudom, hogy ott, ahol a társadalom egyet teljesen eltipor, tíz valamivel jobban él. Állítom azonban, hogy szorgalmas és derék családok ezrei, akik sokkal becsületesebbek, sokkal tiszteletre méltóbbak, mint London összes gazdagai, ilyen emberhez nem méltó helyzetben vannak, és hogy minden proletárt, kivétel nélkül mindegyiket, önhibáján kívül és minden igyekezete ellenére hasonló sors érhet.” (I. m. 69. 1.)

E korszak munkásosztályának helyzete olyannyira foglalkoztatta és ma is foglalkoztatja az angol történészeket, hogy a kialakult felfogásokról egész iskolákat — optimista vagy kvantitatív és pesszimista vagy kvalitatív iskola — neveztek el. Ez iskolák között az alapvető „elvi” ellentét abból adódott, hogy melyik hogyan értékelte az ipari forradalom hatását a munkásosztály élet-színvonalára. S meg kell mondani: a történelemnek kevés olyan időszaka van, amelyet ennyire különbözőképpen interpretáltak volna, bár a vitathatatlan tényeket, a munkások kizsákmányolásának intenzitását, a gyermekmunkát, a munkanap kegyetlen hosszúságát, a szörnyű lakásviszonyokat stb., stb. nem tagadják. Ugyanígy egy becsületes vagy komoly kutató sem tagadhatja következtetései esetlegességét, mert a rendelkezésre álló 1760—1850-re vonatkozó adatok és statisztikák részlegesek és hiányosak. A munkásság élet-színvonala változásainak kutatását az is megnehezíti a XIX. század első felében, hogy az élelmiszerárak, sőt a kenyér összetétele Anglia különböző vidékein lényegesen változtak, és hogy az egykorú vagy későbbi statisztikai munkák nem mindig választottak az életszínvonal bizonyításához olyan cikkeket, amelyeket az angol átlagmunkás fogyasztott.⁶⁸ Carlyle — aki egyébként jól látta, hogy az angol munkásság helyzete olyan rossz, hogy egy épeszű munkás sem tud s nem is akar ilyen nyomás alatt nyugton maradni — végletes álláspontot foglalt el a statisztikai munkák értékelésében. Szerinte ezek alapján semmit nem lehet megállapítani, a munkásság helyzetének igazi barométere, függetlenül a bérétől, a takarékbetét, s értékesek a szemtanúk vallo-másai is, de általánosításokat az utóbbiakból levonni igen nehéz.⁶⁹

⁶⁸ Ld. például *N. J. Silberling: British Prices and Business Cycles, 1779—1850. Review of Economic Statistics, prelim. Vol. V. Supplement 2.*

⁶⁹ *Carlyle: i. m. 10., 14. l.*

Az angol munkásság helyzetéről kialakított álláspontok egyikét T. S. Ashton professzor képviseli a legjelesebben, bár nem a leghatározottabban. (Ld. *Standard of Life . . . c. idézett művét.*) Ő a kvantitatív vagy optimista iskolához tartozik. A statisztikusok közül ide tartozott A. L. Bowley, G. H. Wood, N. J. Silberling; a szemtanúk, illetve egykorú állami hivatalnokok közül E. Chadwick. Ld. *W. Woodruff: Capitalism and the Historians: A Contribution to the Discussion on the Industrial Revolution in England. The Journal of Economic History. (1956, No. 1.)* Célja behatározni, hogy az ipari forradalom következtében a dolgok jobban és nem rosszabbul mentek, az ipari forradalom nemcsak kiélezte az osztályellentéteket s fokozta a gazdagok kapzsiságát, hanem egyszerű vállalkozások kora volt, és a gépek révén nemcsak kizsákmányolták a munkásokat, hanem fel is szabadították őket. Ashton munkáiban részben korrigálja az iskolájához számítható teljesen egyoldalú vagy téves nézeteket, részben bizonyos engedményeket tesz. A pesszimista szemlélettel szemben be akarja bizonyítani, hogy általában a munkásság életszínvonala javult, s e javuláshoz a gyárrendszer bevezetése jelentősen járult hozzá. Hivatkozik A. L. Bowley és G. H. Wood ismert műveire. („*History of Wages in the 19th Century*” és „*The course of Average Wages between 1790 and 1860*”), melyek szerint a reálbérek a korszak nagy részében felfelé tendáltak. Persze megjegyzi, hogy ez nem vonatkozik a munkásság bizonyos rétegeire. Érvelése szerint a lakosság növekedése is az életfeltételek javulásának tudható be és hivatkozik olyan forrásra, amely az emberi életkor 1780-tól 4—5 évvel való meghosszabbodásáról tudósít. Utal arra az ismert tényre, hogy a termelés és ennek következtében a lakosság fogyasztóereje még jobban növekedett, mint a lakosság száma. Azt szerinte is csak felbecsülni lehet, hogy a fogyasztás növekedésében a társadalom melyik rétege vette ki jobban a részét. Ashton a többi között megállapítja, hogy az export csökkenése nem érinthette különösebben a munkásokat, mert az import alakulása is erősen befolyásolta életszínvonalukat; már pedig a 20-as és 30-as években Anglia tengerentúli kereskedelme fellendült, rengeteg nyersanyagot, teát, kávé, cukrot importáltak, ezeknek a cikkeknak az árai estek, ebből a munkásságnak is haszna származott. Véleménye szerint 1831-ben a szegény tápláléka alig kerülhetett többbe, mint 1791-ben. A gyárrendszer bevezetésével

Az angol munkásság életszínvonalának mind optimista, mind pesszimista értékelői végeredményben ma is megegyeznek abban, amit A. L. Bowley — a kérdés egyik elismert kutatója — csaknem félszázaddal korábban állapított meg: Az 1880-at megelőző, jövedelemre, keresetre és bérre vonatkozó statisztikák nem adnak elegendő alapot egy pontosabb, árnyaltabb tanulmány számára.

rendszeresebbé vált a foglalkoztatottság, ezáltal stabilabb a fogyasztás. Kritizálja Bowley és Silberling munkáinak hiányosságait, bizonyos adatok hiányát s a közölttek felhasználását. Tudja, hogy milyen index sorokból (amelyek kiskereskedelmi árakat közölnek, néhány évre, bizonyos területekre és bizonyos társadalmi vagy foglalkozási ágakra vonatkoznak) lehetne pontos következtetéseket levonni. Ezek híján Ashton feltevése az, hogy a munkásosztálynak az a rétege, amely részt kapott a gazdasági haladás áldásából, nagyobb volt — s ez a réteg állandóan szaporodott —, mint a munkásságnak az a rétege, amelyik nem részesült. Nem vitatja, hogy a szakképzetlen, részlegesen alkalmazott munkások, valamint kéziszővők helyzete reménytelenül rossz volt, viszont nem ért egyet J. S. Mill és más egykorú közgazdászok véleményeivel, amelyek szerint a technikai találmányok és gyárrendszer bevezetéséből nem profitált a munkásosztály, csak a középosztály. Chadwicknek sem ad teljesen igazat, mert hiszen ő a munkásosztálynak csak azt a rétegét vette figyelembe, amelynek életszínvonala javult. Az optimista iskolával ellentétben, a pesszimista vagy kvalitatív iskolához tartozó történészek ugyanazokat a forrásokat, mint az előbbieket, másképp csoportosítva bizonyították, hogy a munkásság életszínvonala rosszabbodott. Ehhez az iskolához tartozott a korabeli közgazdászok közül J. S. Mill, D. Ricardo, Th. R. Malthus, Th. Hodgskin (akiről a szövegben még szó lesz), J. R. McCulloch, számos politikus és forradalmár, köztük W. Cobbett, akit Marx a korszak legnagyobb politikai írójaként emlegetett, R. Owen, akinek gyakorlati tapasztalatai voltak stb.; az angol történészek közül A. Toynbee, Th. Rogers, a reprezentáns Hammond-ok, Webb-ek, a modernebbek közül H. Hamilton, G. N. Clark, R. Williamson, a marxista E. J. Hobsbawm, a külföldiek közül J. Kuczynski. Toynbee, Rogers, a Hammond-ok és Webb-ek nem tagadták a gépi produktivitás hatalmas eredményeit, bár az optimista iskola által használt néhány statisztikai munkát megbíráltak. Legfontosabb feladatuknak azt látták, hogy a fokozott termelésért fizetett társadalmi áldozatot mutassák be. A kapitalizmus kifejlődésével együttjáró társadalmi visszasságokkal és szenvedésekkel szemben a tradicionális, radikális, liberális szemlélettel tiltakoztak. Mindenek ellenére azonban lehetségesnek tartották a kapitalizmus alatt is a fokozatos fejlődést. Úgy vélték, hogy a gépek okozta káoszról a XIX. század közepére új társadalom születik. Jellemző ezekre a történészekre, hogy az ipari forradalmat nem csupán a gazdasági kizsákmányolás időszakának látták, hanem érzelmi zűrzavarnak is. Az új szegény-törvény elleni mozgalmat, a chartista megmozdulásokat legalább annyira a képzelő-erő, mint a kenyérínség által teremtett forradalomnak minősítették.

A marxista Kuczynskinél a probléma másirányú; ő túlzottan nagyvonalúan kezelte a forrásokat, s ezért marxista angol kutatók erős bírálattal illették. E. J. Hobsbawm tiszteletre méltó erőfeszítéssel és nagy közgazdasági ismeretekkel igyekezett részlet-tanulmányaiiban a valóságot a lehető legjobban megközelíteni. A korszakra vonatkozó átfogó következtetésekre azonban nem vállalkozott azon túlmenően, hogy megállapította, hogy az 1811—42 közötti időszak abnormális problémákat hozott magával. Lehetségesnek vélte továbbá, hogy az ellátottság nagyobb rendszerességének volt a következménye a fogyasztás növekedése. Ár és bér adatok szerinte sem elegendők az életszínvonal megállapításához, s inti a kutatókat, hogy az egykorú statisztikákat óvatosan használják, mert nagyjából helyi adatokat hoznak és gyakran túloznak. (*E. J. Hobsbawm: The British Standard of Living 1790—1850. The Economic History Review, 1957. Aug. Közli lengyelül: Ergon, I. 1958.*)

Az elmondottakhoz bizonyos kritikai megjegyzéseket is szeretnénk hozzáfűzni. Az optimista iskola képviselőjének, Ashton professzornak érvelésével és adataival ellentétben, hivatkozhatunk olyan forrásokra, amelyek a munkásság életkorának megrövidítését bizonyítják e korszakban. Vagy nem közvetett bizonyítékok-e az alábbi tények? Az 1832—33-as kolerajárványt, amelyik olyan súlyos volt, mint bármelyik középkori járvány, Angliában felülmúlta az 1849-es még súlyosabb kolerajárvány, amely főleg Londonban pusztított, napi 400 halálos áldozatot szedve. (*G. D. H. Cole: Chartist Portraits. London. 1941. 347. l.*) Londonban 1832-ben 6700 haláleset történt (minden 10 000 lakosból 40), 1849-ben 14 600 (minden 10 000 lakosból 70; *Mulhall: i. m. 195. l.*)

Megítélésünk szerint éppen ezért sem lehet célra vezető bármely olyan vizsgálódás, amely a munkásság életszínvonalának változását kívánja felmérni gazdaságilag és társadalmilag egymástól két annyira elütő időszakban, mint az ipari forradalom kezdete és kiteljesedése. A legjózanabb és legkiegyensúlyozottabb modern képet az angol munkásság életszínvonaláról a XIX. század első felében a közelmúltban elhunyt kiváló társadalomtörténész, a pesszimista iskolához számítható, G. D. H. Cole nyújtja a brit munkásmozgalomról szóló kitűnő szintetikus művében. Meggyőzően bizonyítja be, hogy miért volt a kapitalisták jó részének, a kis vállalkozóknak a XIX. század közepéig érdeke az, hogy a munkásságnak a létminimumhoz is alig elegendő bért fizessenek és miért változott meg a helyzet a század közepétől.⁷⁰ Cole a reálbérek alakulására vonatkozóan a következőket állapítja meg:

A vitális iparágakban, mindenekelőtt a gyapotiparban a napoleoni háborúk idején a magas élelmiszerárak miatt a reálbérek igen alacsonyak; 1830-ig azonban, az áreséssel egyidejűleg, emelkednek, bár a nominál bérek csökkennek. 1830 és 1840 között mind a reál, mind a nominál bérek esnek. 1840 és 1850 között ismét emelkednek a reálbérek, majd hullámszó időszak után 1860 és 1870 között köszönt be ismét a nagy javulás. A jelentős iparágak bérvizonyait analizálva arra az összefoglaló következtetésre jut Cole, hogy a gyári munkás helyzete a napoleoni háborúk alatt és közvetlenül utána, valamint 1830-tól a 40-es évek közepéig reménytelenül rossz volt. 1820 és 1830 között az áresés bizonyos életszínvonalbeli emelkedést eredményezett. A negy-

Ennek ellenére az 1849. évi angliai halálozási szám alacsonyabb volt, mint az 1847. évi, ami azt jelentette, hogy Anglia ipari lakosságát a kereskedelmi válság jobban megtizedelte, mint a még oly súlyos járvány. (M. Tugan-Baranovszkij adata. Idézi *F. Oelssner*: A gazdasági válságok. Bpest. 1957. 126. l.) A 30-as és 40-es években fellépő járványok és válságok tehát minden bizonnyal fokozták az elhalálozások arányát a munkásság soriban. 1842-es adatgyűjtések szerint az ipari munkások (és többnyire a családtagjaik) átlagos életkora ipari központokban 15—21 év (Liverpoolban 15, Leeds-ben 19, Manchesterben 18, Derby-ben 21), mezőgazdasági vidékeken a mezőgazdasági munkásoké 25—38 esztendő (ebbe a kategóriába beleszámították a farmerek életkorát is). Vajon hihető-e, hogy az ipari munkásságra jellemző ilyen korai elhalálozás a már 4—5 évvel való meghosszabbodott életkort jelenti? Lehetséges, hogy a gentry és a szabadfoglalkozást űző lakosságra érvényes a megállapítás, az ipari munkásságra aligha. Előző adatokat tartalmazó források szerint a gentry-szabadfoglalkozásúak átlagos életkora a mezőgazdasági vidékeken 52—55 év, iparvidékeken 35—49 év. Az angliai uralkodók átlagos életkora 59 esztendő, az arisztokratáké 67, az egyháziaké 70 év. („Notes to the People.” 1891, 628. l.; Hansard, LXIII. 1124. l.; *Rosenblatt*: i. m. 65. l.)

Ashton professzornak az a megállapítása is vitatható, hogy a tengerentúli cikkek (tea, kávé, cukor stb.) fokozott importjából eredő áresés révén a munkásság életszínvonalára is javult. Valóban, ha az Egyesült Királyság teljes lakosságára vonatkozó tea, cukor fogyasztás alakulását vizsgáljuk 1811—30 között, egy lakosra átlagban 19 lbs cukorfogyasztás esett, míg 1831 és 50 között 20; teánál az arány: 1811—30 között 18 oz, 1831—50 között 23 oz. (*Mulhall*: i. m. 286. l.) Ha az egyes évekre vonatkozó adatokat vizsgáljuk, még ez a növekedés is eltűnik. Ugyanis az egy főre eső cukorfogyasztás 1801-ben 22 lbs, 1811-ben 23 lbs, 1820-ban 15 lbs, 1830-ban 20 lbs, 1840-ben 15 lbs, 1850-ben 25 lbs. (Uo. 550. l.) Ha a különböző kategóriákra vonatkozó gyér adatokat vesszük figyelembe, világos, hogy nem elsősorban a munkásság profitált a gyarmati vagy tengerentúli importteikkel áreséséből. Például egy londoni „gentleman”-nek a fűszerárakra költött kiadásai évtizedről évtizedre jelentősen emelkedtek. 1792-ben 22 font, 1823-ban 35 font, 1845-ben 40 font, 1883-ban 60 font. Egy angol munkásé vagy műszerészé azonban csupán igen lassan: az 1792-es évi 16 fontról az 1823-as évi 17 fontra és még 1883-ban is csupán évi 20 fontot tett ki. (Uo. 359. l.)

⁷⁰ *Cole*: i. m. 123—125. l.

venes évek közepétől már túl vannak az ipari forradalom legsötétebb szakaszán, és a munkások igen alacsony színvonalról kiindulva fokozatosan kezdték kivenni a részüket — néhány visszaeséssel — a nagy ipari prosperitásból. A félszázadra vonatkozó gyérszámú bértatisztikai adatokból Cole józan megfontolások alapján bizonyos általánosításokat kockáztat meg, de figyelmeztet, ha használják adatait, gondoljanak arra, hogy ez időszakban nem volt bérre vagy jövedelemre vonatkozó rendszeres adatgyűjtés. A szakképzett mesterek munkájának értéke elég széles körben volt ismeretes, de a gyáripari bérek cégenként változtak. 1834-ig a mezőgazdasági bérek is félrevezetőek, mivel nem lehet megállapítani mennyi a Speenhamland-rendszer által nyújtott kiegészítés. Ezért az ő számításai az általános irányvonalakat jelölik csupán.

Cole külön-külön táblázaton mutatja be a londoni szakképzett munkás, a Manchester-környéki gyapotipari munkás, a Manchester-környéki építőipari munkás, a skóciai bányász, az északi és déli mezőgazdasági munkás, valamint egész Anglia mezőgazdasági munkása béreinek alakulását 1800 és 1860 között. Ezekből a táblázatokból kiténik, hogy a bérek a legjobban a bányászatban és jelentős mértékben a gyapotiparban fluktuáltak. A szakképzett munkások bére — az építőiparban foglalkoztatottak kivételével — viszonylag stabil volt.⁷¹ A londoni kézműves heti átlagkeresete 1760-ban 12—15 shilling volt, 1780-ban 18 és 1830-ban 26 shilling. A kéziszövők heti átlagbére 1800-ban 19 shilling (csaknem annyi mint egy vidéki városban a kézművesé) — 1830-ban heti 6 shilling 3 penny (ez a nyomorúságosan fizetett mezőgazdasági munkás átlagbére alatt volt), míg a kézművesé heti 23 shilling. A kéziszövők bére az elkövetkező évtizedekben tovább csökkent, míg ez a szakma teljesen ki nem halt. Kisebb mértékű bércsökkenést éltek át mindazok a mesteremberek, akiknek kenyerét elvették a gépek. A kéziszövők 60—80%-ig menő béresésével egyidejűleg feleségeik és gyermekeik is elvesztették nagyrészt fonásból tevődő házimunkájukat. Így vált az ipari forradalom kezdetén még jómódú kéziszövő éhbérért tengődő szerencsétlenné, a korszak forradalmi megmozdulásainak legaktívabb részesévé. Az életszínvonal jellemzésére Cole elsősorban a búzá-
árak alakulását mutatja be, mert a legrosszabbul fizetett munkásoknak a kenyér volt a legfőbb táplálékuk. Két táblázaton kísérli meg néhány kategórián vázolni a vásárlóerő alakulását is. A munkásság életszínvonalára vonatkozó összefoglalásaiból világos, hogy közvetlenül a század közepe előtt az életszínvonal lényegesen javult, eleinte az általános áresés következményeképpen, majd bizonyos idő után a béremelés következtében. Evvel magyarázható; hogy az 1850-es évektől az osztályharcos jellegű munkásmozgalmat a mérsékelte szakszervezeti és szövetkezeti szervezkedés váltotta fel, amely kész volt a kapitalista társadalmi rendet elfogadni, s a kapitalistákkal az adott, a meglevő alapon tárgyalni. Természetesen ez sem egyszerre, minden iparágra vonatkozóan, egyöntetűen ment végbe. A legészrevehetőbben ismét a gyapotiparban állt be a változás, az ipari forradalom legforradalmibb iparágához illően a legelsőként állt be a nyugalom.⁷² „A XIX. század második felének viszonylagos gazdasági és politikai stabilitása olyan körülményeket teremtett, amelyek általában a demokratikus jogok állandó növeléséhez és kiterjesztéséhez vezettek.”⁷³

⁷¹ Uo. 126. l.

⁷² Uo. 126—127. l.

⁷³ *Harvey—Hood*: i. m. 206. l.

Az ötvenes évek közepétől beállt gazdasági és politikai stabilitás azonban az angol munkásság lakásviszonyait, kialakult munkafeltételeit nagyon kevésbé érintette. A korai viktoriánus korszak egyik legjelentősebb közhivatalnokának, E. Chadwicknek híres jelentéseiből és az Engels által bőven bemutatott megrázó adatokból — nem szólva Dickens egész írói oeuvre-jéről — és más forrásokból jól ismerjük az angol munkáscsaládok korabeli lakásviszonyait: a szellőzetlen, a legkezdetlegesebb egészségügyi feltételeket nélkülöző tömegszállásokat, a kövezetlen, csatornázatlan, bűzös nyomornegyedeket, a „slum”-öket. Maurois írja, hogy Erzsébet királynő remek törvényének, mely szerint tanyai házat csak 4 acre kerttel szabad építeni, III. György idejében történő hatálytalánítása vezetett a „slum”-ök kifejlődéséhez. Talán helyesebb, ha e törvény eltörléséből is következtetünk a szigetország lakosságának nagy topográfiai átrendeződésére, a városokba való özönlés folyamatára. A század közepére már a lakosság fele városokban élt és több mint egyharmada a 20 000-nél több lélekkel rendelkező 70 nagyobb városban. 1821 és 1831 között nőttek a városok a legnagyobb gyorsasággal és ez évtizedet követően tört ki az 1832—33-as nagy kolerajárvány, amely azután felhívta a figyelmet a borzalmas lakásviszonyokra. Nem csoda, hogy a harmincas években az öt legnagyobb városban a halálózasi arányszám hihetetlenül felszökött. Egészségvédelmi intézkedés azonban még másfél évtizeddel késett. 1848-ban fogadta el csupán a parlament a Közegészségügyi Törvényt (Public Health Act), amelynek hatása csak a krími háborút követően kezdett megmutatkozni. Az ötvenes évekig általában a vízszolgáltatás sem volt megszervezve, a szappan és az ablakok egyaránt súlyos adók alá estek. A számos és megrázó adatból csak egyet emelünk ki, s ez az Országos Emberbaráti Egyesület 1850. évi jelentésében olvasható, amely a többi között arról tudósít, hogy egy londoni ház 3 szobájában 68 személyt találtak összezsúfolva.⁷⁴ „Nemzeti tragédia volt — mint ahogy egy polgári angol történész kissé naivul, de rendkívül kifejezően megfogalmazta —, hogy a monumentális változásoknak ezekben az éveiben, amikor a jövő szempontjából döntő fontosságú volt, hogy az új típusú emberek életét megfelelően a szépre nyílóan tervezzék, a hatalmon levő kormányoknak sem akarata, sem tudása nem volt elegendő, hogy a kapitalista profithajhászás nekiszabadult erőit ellenőrizze. A helyi hatóságok, olyanok lévén, amilyenek, nem tudtak és nem akartak a régi hatalmasságok közömbösségével vagy korruptségával, avagy az újak lelkiismeretlen kapzsiságával szembe szállni. Így a jövő munkásainak és szavazóinak piszokban, csúnyaságok közepette és zsúfolt kényelmetlenségekben kellett felnövekedniük . . .”⁷⁵

Lépésről-lépésre, félszázados küzdelem árán, szervezett mozgalmával, néhány emberbarát tory és gyáros segítségével tudott csupán az angol munkáoszta-ly az ipari burzsoák által rákényszerített kegyetlen munkafeltételek ellen folytatott harcában is bizonyos eredményt elérni. E küzdelemnek a chartista mozgalommal való kapcsolataira más alkalommal térünk ki, itt azt kívánjuk bemutatni, hogy milyenek voltak ezek az embertelen feltételek, mennyire volt sikeres az ellenük folytatott harc és az elért eredmények lényegesen változtattak-e a munkások helyzetén. A XIX. század első felében a munkafeltételek kérdése a munkanap, illetve a munkaidő hosszúságának kérdése köré összpontosult. A gyáripar kialakulásával az angol munkásság

⁷⁴ C. R. Fay: *Life and Labour in the 19th Century*. Cambridge. 1933. 221. 1.

⁷⁵ J. R. Butler: *A History of England, 1815—1918*. London. 1928. 54—55. 1.

egyre szélesebb rétege találta magát szemben ezzel a problémával. A kisipari munkásság munkaidejének sem az ipari forradalom előtt, sem az átalakulás folyamatában nem szabtak korlátokat. Az egész közép- és újkoron át, amíg az ipari munkát szerszámmal dolgozó kézművesek végezték, a munkaidőnek megvoltak a természetes határai, amelyeket részben a hagyomány, a gyakorlat, a különböző céh és egyéb szabályozások szentesítettek, részben a munkához szükséges világítás tartama döntően befolyásolt. (Az éjjeli munkának a világítás tökéletlen volta emelt gátat.) Fontos tényező volt még a természetes emberi munkaképesség, az ember központi szerepe a termelésben és nem utolsósorban az, hogy a kis mestereknek nem állott érdekükben tanoncaiknak vagy segédeknek fizikai tönkremenetele. Mindez megváltozott a gépek bevezetésével és a világítás technikájának javulásával. A gépek fáradhatatlanul zakathattak éjjel-nappal, sőt állandó üzemeltetésük volt a tőkésék számára a leggazdaságosabb eljárás. A gépi tömegmunka tette lehetővé a sokkal olcsóbb női és gyermekmunka alkalmazását, amely azután a munkapiacon oly nagy felesleget teremtett, hogy a tőkéséknek többé nem okozott gondot munkásaik fizikai tönkremenetele. Így 6—10 éves gyermekek napi 14—16 órát, a felnőttek 16—18 órát dolgoztak, s a munkafelügyelők ostorral kezükben, éberem örködtettek, nehogy ellankadjanak vagy a szükséges táplálkozási időnél egy perccel is tovább pihenjenek. A gyárosok nagyon is jól tudták, mit jelentenek számukra ezek a munkások pihenőidejének rovására nyert percek: A tőkésnek ez „apró tolvajlásainak halmozásával” hatalmas értéktöbbletet tudtak létrehozni. Marx idézi egy gyárosnak a gyár felügyelője előtt tett kijelentését: „Ha megengedi, hogy naponta csak 10 perccel többet dolgoztathassak, ezzel évi 1000 font sterlinget dug a zsebembe”.⁷⁶ Teljesen átlátott a tőkés gondolkodásmódon a munkásság rövidebb munkanapjáért, a gyermekmunka ellen hatékonyan munkálkodó nagyerejű szónok, a chartista mozgalomban is jelentékeny szerepet játszó prédikátor lelkész, J. R. Stephens, akinek egy gazdag gyáros a 10 órás munkanapért folytatott nagy agitáció kezdetén a következő megvesztegető ajánlatot tette: Ad Stephensnek 1000 fontot, hogy új templomot emeltethessen, ha felhagy a munkásság rövidebb munkaideje érdekében elhangzó szónoklataival. Stephens válasza ez volt: „Hogyne, hogy ön további 1000 fontokat préseljen ki évről-évre a szegény gyári gyermekmunkások testeiből?”⁷⁷ Nem csoda, hogy számos tory — aki helyzeténél fogva amúgyis hajlamos volt antikapitalista állásfoglalásra és feudális színezetű humanizmusától távol állt alárendeltjeinek csontig-bőrig ható kizsákmányolása — fel-emelte szavát a munkások érdekében. Mi több, lelkészeket, sőt néhány emberbarát gyárost is megindított és kitartó küzdelemre készítetett a munkások és főleg a gyermekmunkások kibírhatatlanul hosszú munkaideje.⁷⁸ Hol volt már

⁷⁶ *Marx*: A Tőke. I. k. Bpest. 1949. 259. l.

⁷⁷ *G. J. Holyoake*: Life of J. R. Stephens. Preacher and Political Orator. London. 1881. 231. l.

⁷⁸ Teljesen érthető, hogy az angol munkásság tízórás munkanapért folytatott harcának küzdelmes történetéből főleg az emberbarát gyárosok, földbirtokos toryk vagy papok szónoklatai maradtak fenn, és hogy a polgári történetírók őket nevezik a tízórás agitáció élharcosainak. Gammage, a chartista mozgalom kitűnő krónikása és történetírója azzal magyarázza ezt a tényt, hogy a chartizmus fénykoráig még a munkásosztály legműveltebb része is csak nagyon kevéssé szokott hozzá a nyilvános beszédhez, szabad előadáshoz, s a szószerk csaknem kizárólag a felső és középosztályoknak volt fenntartva. A chartista mozgalom végére azonban már a munkásság képviselőinek is kifejlődött a szónoki képessége. *R. G. Gammage*: History of the Chartist Movement. London. 1894. 17. l.

ekkor az a XVIII. században dívó szokás és céhszabály, hogy a vagyonosabb szülők fizettek a mestereknek gyermekeik kiképzéséért, hogy a mestert a vagyoni érdek is arra ösztönözte tehát, hogy minél több tanoncot tartson és minél jobban bánják velük. Sőt a XVIII. század végétől az árvaházi gyermekek tanonckodásáért is igen jelentős összeget kaptak a kézművesek, és midőn a gépek szélesebbkörű alkalmazásával helyzetük megingott, nagy segítőeszközük volt a tanoncotartás. A gyárrendszer kialakulásával a gyermekek munkába állítása olyan gazdaságossá vált, hogy ahol az állástalanná vált szülők, főleg kéziszövény, a pusztuló mesterségek képviselői maguk nem hozták gyermekeiket a gyárba, a gyárosok a dologházakból szereztek meg az olcsó gyermekkezeket. Külön vállalkozók gyűjtötték össze a gyermekeket, akik sötét pincékbe zsúfolva vártak sorsukra. A dologházak az egészséges gyermekekkel együtt gyakran gyengeelméjűeket is küldtek a gyárakba: 20 egészséges gyermekre 1 beteget adtak. Ezeknek sorsa talán még rosszabb volt, mint a többié. De mindannyiukkal a legkegyetlenebbül bántak; ütötték, verték, kínozták őket, hogy a bűzös, gázos gyártermekben sok ezernyi kis ujjat, lábat 16 órán át szakadatlan munkában tartsanak. Az érdekükben tartott egyik emberbarát gyűlésen 1833-ban Richard Oastler, a gyári munkás gyermekek mindenhatója, a Factory King, olyan gyermekekről számolt be, akiknek mellük és hátuk az ütésektől feketélt; az egyik gyermek hátán 33 vágást számlált meg, ajka és szemhéja berepedt. Vajon milyen bünt követett el ez a gyermek? Oly hosszú ideig dolgozott, hogy munkaközben a fáradtságtól elaludt. Oastler egyik ismerőse egy alkalommal hajfürtöt küldött neki, amelyhez egy darab fejbőr tapadt. Az illető hozzáfűzte, hogy ez a közelükben lakó szegény gyári munkás kislányé volt, aki munka közben szintén elaludt és a dühös munkafelügyelő hajánál fogva ragadta meg, meglóbálta a levegőben, majd ledobta a földre és így tépte ki haját a koponyabőrrel együtt.⁷⁹ Rengeteg szerencsétlenség történt a gyermekek álmos-sága és fáradtsága következtében. Gyakran nem bírtak hazamenni, útközben aludtak el, esténként szüleik az útszéleken szedték fel őket s ölükben vitték haza, hogy kora reggel ölükben vigyék munkára. Eledelük is többnyire rothadt, romlott anyagokból készült. Némelykor a disznókkal együtt ettették őket. Tömegesen haltak meg a szegény áldozatok, s tetemüket titokban, éjszaka, félreeső helyen ásták el. A bányákban dolgozó szerencsétlen gyermekek sorsa Engels könyvéből már ismertebb. Nem széles körben ismeretes azonban, hogy a gazdag és hatalmas Angliában, az akkori világműhelyben, egészen 1875-ig kis emberi testeket használtak a kémények tisztogatására. Ezeket a kis emberseprőket, „climbing-boy”-okat, szüleik 4—5 fontért adták el a kémény-tisztogató mestereknek, akik a legveszélyesebb munkát velük végeztették el. Sokszor a kémény még forró volt, amikor tisztították és a gyerekek csúnyán összeégtek. Vagy a kéménylyuk volt oly szűk, hogy bennszorultak s alulról igyekeztek kifüstölni őket. A bennrekedtek gyakran megfulladtak a koromtól. Oastlert arra készítette az angol gyermekmunkások ezreinek helyzete, hogy újságban közzétett levélsorozatban leplezze le szűkebb pátriájában, York-shireben, a gyermekrabslolgaság változatos és kegyetlen formáit. „Britek, szegény-*pir* borítsa arcotok, midőn ezt olvassátok” — írta egyik levelében 1830-ban.⁸⁰

⁷⁹ *Holyoake*: i. m. 66—67. l.

⁸⁰ *Cole*: *Chartist Portraits*. 80—106. l. Ismerteti R. Oastler életét és a „Leeds Mercury”-ben „Slavery in Yorkshire” c. cikksorozatát.

Mi tette lehetővé, hogy ez a helyzet lassanként megváltozzék? Engels mutat rá arra is, hogy „ez a vérlázító helyzet már 1796-ban közfelháborodást keltett”, s több befolyásos személy sürgetésére a törvényhozó hatalom — először 1802-ben — védelmére kelt a gyermekeknek a burzsoázia kapzsiságával szemben.⁸¹ Ez az 1802-es parlamenti tanonctörvény — amelynek hatálya csak a textilüzemekre terjedt ki — 12 órában állapította meg a nem szüleiknél lakó tanoncok munkaidejét és az éjjeli munkájukat betiltotta. Ez azonban annyira részleges és korlátozott eredmény volt, hogy evvel a közfigyelmet az egyelőre megoldhatatlannak látszó problémáról elterelni nem lehetett. Az angol szocializmus apostolának, az utópista Owennek, a filantróp gyárosnak elévülhetetlen érdeme, hogy a napoleoni háborúk után hatékonyan és fáradhatatlanul, gyakorlati eredményekre hivatkozva küzdött a munkások és főleg gyermekek egészségének törvényes biztosításáért. Ő és más emberbarátok kiharcolták sorra az 1819-es, 1825-ös és 1831-es gyári törvényeket, amelyek a fiatalok munkaidejét a pamutgyárakban általában 12 órára korlátozták. Ilyen előzmények után merült fel a munkásság körében a tízórás munkanap követelése, a tízórás agitáció, amelyet a parlamentben a tory lord Ashley (a későbbi lord Shaftesbury), a parlamenten kívül, a munkásság „jó, öreg királya”, a már említett, egyébként szintén tory Oastler rendkívül erélyvel képviselt.⁸² A munkásság szervezett testületei, a szakszervezetek és a nagy lendülettel kibontakozó chartista mozgalom is magukévá tették a tízórás munkanap követelését és döntő erőt képviseltek az ipari burzsoázia ellenállásával szemben. Engels oldalakon keresztül ismerteti az agitáció részlet-eredményeit, az 1833-as, 1842-es és 1844-es gyári és bányászati törvényeket, és megjósolja, hogy a tízórás törvényjavaslatot igen rövid időn belül el fogják fogadni. Több évtizedes küzdelem után 1847-ben sikerült végre kivívnia az angol munkásosztálynak a tízórás munkanapról szóló törvényt. A chartisták központi lapja, a „Northern Star” írta 1848-ban, a törvény szentesítésének és életbelépésének évében, hogy „a modern idők egyetlen törvényét sem előzte meg ily széleskörű és teljes vita. Ezrek nyilvános gyűléseken, számos pamflet írásban követelte, s a sajtó állandóan vitázott e kérdésben. Négy Parlamenti Különbizottság vizsgálta és referálta az ügyet, amely e hosszú időszak alatt csaknem minden parlamenti ülés témáját szolgáltatta. Végül ez ügy képviselőinek megvan az a kielégülésük a leghatalmasabb opposzió ellenére, hogy megérhették: a javaslatból törvény lett.”⁸³ Marx e törvény megszületése alkalmából nem csupán a gyári munkásokra származó testi, erkölcsi és szellemi előnyöket méltatta, nem csupán napi gyakorlati sikernek könyvelte el, hanem egy elv győzelmének. „Ez volt az első eset — mint írta —, hogy a burzsoázia politikai gazdaságtana nyílt színen kapitulált a munkásosztály gazdaságtana előtt.”⁸⁴

Mi tette végül is lehetővé e kapitulációt az adott időpontban? Hiszen az ipari burzsoázia a radikálisokkal egyetértésben egy ideig egységesen és hatékonyan szállt szembe az agitációval, parlamenti és elvi síkon egyaránt.

⁸¹ Engels: i. m. 188—189. l.

⁸² A tízórás agitációban fontos szerepet töltött be Stephens és Oastler mellett J. Fielden is. „Stephens, Oastler and Fielden” felirattal számos plakát és költemény keringett a gyári munkások körében. Életrajzukra a chartista mozgalomban betöltött szerepük méltatásánál térünk ki.

⁸³ M. Morris: From Cobbett to the Chartists. Nineteenth Century Vol. I. 1815—1848. London. 1951. 218. l.

⁸⁴ Marx—Engels Vál. Műv. I. k. 360. l.

A szabadkereskedelem szóvivője, a nagyhatású radikális szónok, John Bright, Cobden, a nagy whigek, mint Lord Brougham és a filozófus radikálisok, köztük e kornak egyik jelentős történetírója, Harriet Martineau és mások, a munkásság szabadságjogaira való elvi hivatkozással opponálták a törvényjavaslatot. A kiemelkedő közgazdászok Nassau Senior vezetésével pedig arra hivatkoztak, hogy minden profitot „az utolsó órában” teremtenek elő és a javaslat elfogadása az egész brit ipart tönkreteszi.⁸⁵ Visszautalhatunk itt a gabona-törvény eltörlésének évében, az 1846-ban kiélesedett harcra, amikor a föld-birtokos arisztokrácia és a pénztőke párviadalt vívott, miközben mindkettő igyekezett magának megszerezni a munkásság rokonszenvét és támogatását. E harcban a gabona-törvény visszavonásával az ipari burzsoák győztek, a tízórás agitációban a toryk, kitűnő képviselőjük, Lord Ashley révén.⁸⁶ Ez azonban csupán parlamenti része a küzdelemnek. Nem lehet eléggé hangsúlyozni a munkásság mozgalmának és tüntetésének erejét ebben a kérdésben sem. Stephens húszeszes tömegekhez is szólott körútjai során, Oastler a munkásság gyűlésein mondott beszédeit általában így fejezte be: fegyverkezzetek, fegyverkezzetek, fegyverkezzetek!⁸⁷ 1847 a nagy gazdasági válság éve is. Még mindig célszerűbbnek látszott a vezető kormánykörök előtt a munkásság munkajogi követeléseinek, mint politikai és gazdasági követeléseinek, a chartisták követeléseinek engedni. Grey államtitkár, a törvény életbelépésekor, 1848 májusában, lord Ashley-hez írott magánlevelében őszintén megírta, hogy a tízórás törvényjavaslat elfogadása őrizte meg a békét az országban „ez eseménydús időszakban”.⁸⁸ 1864-ben Gladstone is megállapította a törvény életbelépésének jótékony hatását „az emberi szenvedések enyhítésének és a társadalom fontos osztályainak a parlament és a kormányzat oldalára való állítása szempontjából”.⁸⁹

Most már csupán annak vizsgálata marad hátra, hogy a gyári törvények hoztak-e lényeges változást a XIX. század első felében a munkásság életében. Sajnos nem. E gyári törvényekben a jövő volt a szép, nem a jelen, az azonnali eredmény. Az 1819-es és 1825-ös gyári törvényeket egyáltalán nem, az 1831-es, 1833-as és a későbbi törvényeket csak elvéve hajtották végre. Az első kettőnél nem vezették be a gyárfelügyeletet, a későbbieknél a gyárosok többnyire kijátszották. Az 1842-es úgynevezett Ashley-törvény, amely a női munkát betiltotta a bányákban, a gyermekmunkát pedig korlátozta, a legtöbb vidéken holt betű maradt, mert nem neveztek ki bányafelügyelőket végrehajtásuk ellenőrzésére.⁹⁰

A tízórás törvényt is kijátszották — nem szólva arról, hogy ez a 18 éven felüli férfiak munkaidejére nem vonatkozott — váltási trükkökkel, amelyhez az ország főügyésze adta a beleegyezést.⁹¹ Lord Ashley, hogy ezt a váltási

⁸⁵ Cole—Postgate : i. m. 313. l.

⁸⁶ Az angol polgári történetírók túlságosan előtérbe helyezik lord Ashley szerepét. Kiegyensúlyozott képet ad működéséről és jelleméről. Cole—Postgate : i. m. 315. l.

⁸⁷ Holyoake : i. m. 201—202. l.; Gammage : i. m. 55. l.

⁸⁸ Rothstein : i. m. 78. l.

⁸⁹ Uo. 322. l.

⁹⁰ Tom Mann Emlékirataiban saját tapasztalatai alapján számol be például arról, hogy még 1866-ban is milyen feltételek mellett dolgoztak a bányákban a gyermekek. Ld. T. Mann: Memoirs. London. 1923. 11—13. l.

⁹¹ Cole—Postgate : i. m. 314. l. Egy ravasz bíró jött rá arra, hogy a tízórás törvény nem mondta ki, hogy az asszonyok és gyermekek egyfolytában dolgozzanak tíz órát. Tehát bizonyos csoportokat a nap bizonyos időszakában hol félreállítottak, hol ismét bekapcsoltak a munkába, így a gyárakat éjjel is üzemeltethették.

kijátszó rendszert megsemmisíthesse, maga is hozzájárult az 1850-es kiegészítő törvényhez, amely ismét 10 és fél órára emelte a munkaidőt. E kompromisszuma miatt a munkások is, tory barátai is elfordultak tőle és árulónak bélyegezték. Az igazi tízórás törvényt tulajdonképpen csak 1874-ben biztosították Angliában.

Az angol munkásság előző oldalakon ismertetett helyzetének kialakulását nagy mértékben befolyásolta, főleg a harmincas évek második felétől az írek bevándorlása, az íreké, akiknek „odahaza nem volt veszténivalójuk, Angliában viszont sokat nyerhettek”. Ha az angliai lakosság gyors növekedését előidéző tényezők között nem adhattunk szerepet az ír bevándorlásnak, mert azt az angliai munkásnépesség kiáramlása ellensúlyozta, annál erőteljesebben érintette az írek beözönlése az angol munkásosztály életszínvonalát, bér- és lakásviszonyait. A nagy nyomor és burgonyán való főtáplálkozás ellenére az ír lakosság ezekben az évtizedekben kétszer olyan gyorsan növekedett, mint az angliai. Engels az Angliába bevándorolt írek számát évi 50 000-re becsülte a negyvenes évek közepén. Minden olyan munkaágban, amely nem igényelt szakképzettséget, az írek többségben voltak, mert olyan alacsony bérért szegődtek el, amely mélyen az angol munkás életszínvonalának legszerenyebb bérigénye alatt állott. A piszkos, izákos, ravasz „miles”-inek nevezett ír, minden munkát elvállalt olyan bérért, amelyen csak burgonyát vehetett. Így minden olyan munkaágban, ahol az ír munkás az angollal konkurálhatott, az angol munkás bérét egyre alacsonyabbra szorította. A megfigyelő és szemtanú J. Ph. Kay doktor ezt találóan így fejezte ki: Az írek felfedezték, hogy mennyi az életszükségletek minimuma és most az angol munkásokat is megtanítják erre. Carlyle szerint ez az ír áradat „a legnagyobb csapás, amellyel az országnak meg kell küzdenie”. A Manchesterben élő Engels hasonló következtetéseket szűrt le, és méltán marasztalta el őket mérhetetlen tisztátalanságuk, állatokkal való együttélésük és teljes igénytelenségük miatt. És, hogy mennyire kiterjedten érintette az ír behatolás az angol munkásosztály helyzetét, azt felmérhetjük abból a tényből, hogy csaknem minden nagy városban a munkások egynegyede vagy egyötöde volt ír bevándorló vagy ezeknek felnőtt ivadéka. Engels Anglia gazdasági fejlődése szempontjából is igen nagy jelentőséget tulajdonított az ír bevándorlásnak. „Az angol ipar nem fejlődhetett volna olyan gyorsan, ha Angliának nem állt volna rendelkezésére tartalék: Irország nagyszámú és szegény lakossága.”⁹²

Itt térünk ki arra az ismertetett, de általában nem kellőképpen dokumentált és nem kellőképpen hangsúlyozott tényre, hogy az angol adórendszer mennyire igazságtalanul, aránytalanul és milyen nagy mértékben sújtotta az angol dolgozó osztályokat, a munkásnépességet. Jól látta ezt a mi angliai utazónk, Bölöni Farkas is: „Az Anglia Constitutiojának theoriája igen szép s a ki e nemzet praesis állapotját nem ismeri, igen is azt hiszi, hogy ott a szabadság, jóllétel s minden egyes ember boldogsága a legszebb virulójában van, de ezen Constitutio csak a Nemzet egy igen kevés részének kedvező; a nagy rész ki van zárva ezen hasznok és jótételekből, melyeket a Constitutio ígérni látszik. A Vagyon csak egy nehánynál van a többi szigorog és rongyos, és mégis az Adó terhe legsúlyosabban nyomja őket, mert nincs csak egy articulusa is az élelemnek és commoditásnak melyre temérdek Adó nem lenne vetve.”⁹³

⁹² Engels: i. m. 128. l.

⁹³ Bölöni Farkas Sándor: Uti jegyzetek. I. m.

Polgári közgazdászok általában dicsérettel szóltak a rendezett angol államháztartásról, a bölcs brit pénzügyi politikáról, amely nem utolsósorban járult hozzá Anglia hatalmas fellendüléséhez, világuralmi helyzetének kialakulásához a XIX. században. Anglia államháztartása valóban deficitmentes volt eltekintve az 1760—1820-as háborús évtizedek időszakától.⁹⁴ Ha az államháztartás helyes vitelén csupán a bevételek és kiadások mérlegének egyensúlyát értjük, a pénzügyi kormánykörök igen bölcsen vezették az angol államháztartást. Ha azonban azt vesszük vizsgálat alá, hogy ez a helyes pénzügyi politika az ország lakosságának, a társadalom egyes osztályainak milyen hozzájárulásából adódott, a kép már sötétebb. Nézzük meg a chartista mozgalom szempontjából legfontosabb időszakban, 1837—51 között az állami bevételek forrását:

Tételek	1837—51 (millió fontban:)
Vám	324
Fogyasztási adó	216
Bélyeg	101
Jövedelmi adó	55
Posta	25
Egyéb	66
	Össz. 787

A kiadások megoszlása 1837—51-ben (millió fontban):

Kormánykiadás	139
Adósság	395
Hadsereg, flotta	219
	Össz. 753 millió font. ⁹⁵

Ha különböző időszakokat vizsgálunk meg, megállapíthatjuk, hogy az állami bevételek oly módon alakultak, hogy a vámból származó bevételek állandóan növekedtek, míg a fogyasztási adóból származó bevételek általában

94

Uralkodó	Dátum	Bevétel	Kiadás	Bevétel	Kiadás
		millió font		évi átlag	
III. György	1760—1820	1 666	2 252	27 800 000	37 500 000
IV. György	1820—1830	648	608	64 800 000	60 800 000
IV. Vilmos	1830—1837	439	431	62 400 000	61 300 000
Viktória	1837—1851	787	753	60 500 000	57 900 000
Viktória	1852—1861	678	709	67 800 000	70 900 000

Mulhall: i. m. 261. l.

⁹⁵ Mulhall: i. m. 260. l.

csökkentek.⁹⁶ Ez azonban nem jelentett könnyebbséget az adózó nép számára, mert a vámból származó bevételek tetemes összege áthárítás révén ugyancsak a dolgozók pennyeiből kerekedett ki.

Az idézett számadatokból világosan látható, hogy az állami bevételek több mint $\frac{2}{3}$ -ad részét a dolgozó nép teremtette elő: közvetett adók, illetékek, vám és az adónemek más, igazságtalan és súlyos tételeinek formájában. P. Colquhoun-nak, a neves statisztikusnak, a XIX. század elejére vonatkozó becslése szerint például 1812—13-ban a dolgozó osztályoknak (beleértve a munkásokat, katonákat, tengerészeket és paupereket) a nemzeti jövedelem $\frac{1}{4}$ -ed része jutott. Ez azt jelentette, hogy a dolgozók a munkájuk által termelt értéknek csak $\frac{1}{4}$ -ét kapták meg, és ez a rész is — mint azt a későbbi időszak krónikásai feljegyezték — a következő évtizedekben egyre kisebb lett. Th. Hodgskin angol közgazdásznak, Marx előfutárának megállapítása szerint a munkásnak hat cipót kellett előteremtenie, míg egyet megehetett.⁹⁷ 1831-ben az államháztartás 47 millió fontos bevételéből 35 millió fontot a közvetett (indirekt) adók szolgáltatottak és ennek is tetemes részét a fogyasztási adóból nyerték.⁹⁸ A közvetett adók 1840-ig az állami bevételek fő forrását, mintegy 85%-át képezték. (Azontúl 70—75%-át.) Cobden is kiemelte 1842-ben, hogy az alsóbb néposztályokat terhelő közvetett adók olyan súlyosak, hogy a dolgozók a fontból 12,15 vagy 16 shillinget adóba fizetnek.⁹⁹ S emellett még a szegényadó, a különböző illetékek s a postai díjszabás fonáksága is az angol munkásnépességet nyomorította.¹⁰⁰

96

Időszak	Bevétel				Kiadás				
	millió font								
	Vám	Fogy. adó	Vegyés	Összes	Adósság	Hadsereg	Flotta	Vegyés	Összes
1821—30	175	252	172	599	297	96	60	101	554
1831—40	204	163	146	513	290	83	98	103	524
1841—50	227	145	186	558	291	93	69	100	553
1851—60	237	181	244	662	290	151	107	124	672

Az angol parlamenti Blue-Book-ok anyagából összeállított „Financial Reform Almanach” alapján közli: *Mulhall*: i. m. 559. l.

⁹⁷ *M. Hovell*: i. m. 1918. 40. l. Az idézett P. Colquhoun statisztikusnak 1814-ben jelent meg a munkája „Treatise on the Population, Wealth, Power and Resources of the British Empire in every Quarter of the World” címen.

⁹⁸ *Rothstein*: i. m. 26. l.

⁹⁹ *J. L. Tildsley*: Die Entstehung und die ökonomischen Grundsätze der Chartistenbewegung. Halle. 1898. 102. l.

¹⁰⁰ A szegényadó 1760-tól az 1820-as évekig állandóan nőtt. 1760-ban 1 250 000 fontot, az egy főre eső rátája 3 sh. 6 pennyt tett ki, 1816—20 között pedig az évi átlag 7 310 fontra, az egy főre eső átlag 12 sh. 8 pennyre szökkent. A szegények serege négyezer akkora duzzadt, mint amekkorával az angolok Napoleon ellen harcoltak. Illetéket róttak ki Angliában a szappanra, a sóra — ez az illeték a francia háborúk alatt a só árának 15-szöröse volt és amikor 1825-ben eltörölték, tetemesen megnövekedett a sóforgasztás — továbbá a papírra, a hirdetésekre, mi több, a közművelődés forrásaira — Taxes on Knowledge néven közismert — az újságokra, röpiratokra, külföldi könyvekre. 1836-ig egy újságnak napi adója 4 penny volt, az újságok átlagára pedig 7 penny, ezáltal az újság luxuscikké vált Angliában. 1840-ig a postai díjszabás — mind a levél, mind

A jövedelmi adó bevezetéséhez csak nagyobb gazdasági nehézségek esetén folyamodtak. Amikor az ország átmenetileg a francia háborúk miatt pénzügyi zavarba jutott, Pitt 1798-ban bevezette a háborús költségek egy részének a fedezésére a jövedelmi adót; 1816-ban azonban, a háborút követő dekonjunktúra idején, a földbirtokosok és bérlők nyomására a pénzügyminiszter kénytelen volt ezt eltörölni. A jövedelmi adót csak egy újabb nemzeti megrázkódtatásra, a gazdasági válság idején és a chartista mozgalom forradalmi erejű felléptekor, 1842-ben léptette ismét életbe a miniszterelnök, Sir Robert Peel. (1853-ban terjesztették ki Írországra.) Ő 3%-os jövedelmi adót rótt ki a 150 fontnál nagyobb jövedelmekre és ez évente (az 1842—51-es időszakban) 5 467 000 fontot (egy főre 65 penny esett) eredményezett, az állami bevételeknek még közel sem 10%-át.¹⁰¹

Az angol népre háruló súlyos adóterhek, mint a nép nyomorának egyik forrása, egyaránt foglalkoztatták a XVIII. századvégi és XIX. századeleji agrárreformereket, valamint a kapitalizmus fonákságait bíráló társadalomreformereket. S nem volt a kornak a munkásság helyzetének javítására irányuló olyan politikai mozgalma — gondoljunk akár a sajtóilleték eltörlését követelő vagy a gabonatörvény ellen irányuló mozgalomra, akár a postai reformért indított küzdelemre, akár a chartizmusra —, amelynek egyik alapkövetelése ne az igazságtalan adórendszer elleni harc lett volna. A jól működő angol nemzetgazdaság, mint láttuk, a valóságban rendkívül nagy teherterelt és megpróbáltatást jelentett a munkásnépesség, a nép széles rétegei számára. A munkásságnak joga, mi több: kötelessége volt adózni, anélkül, hogy az állami életben elemi fokozatig képviseltetés révén részt vehetett volna. A munkásság legharciasabb és politikailag legérettebb képviselői, a chartisták, már a mozgalom keletkezése idején is sokszor és jogosan hangoztatták gyűléseiken: „Nem adózunk szavazati jog nélkül.”¹⁰²

Az ipari forradalomnak, e nagy társadalmi és gazdasági átalakulásnak legfontosabb eredményeként jött létre az angol munkásosztály,¹⁰³ amelynek érlelődő reformmozgalma vezetett a chartizmushoz, Lenin ismert megállapítása szerint „az első, országos, valóban tömegmértű, politikai jelleget öltött” proletárforradalmi mozgalomhoz. Ma már nem kell bizonyítani, hogy a chartista mozgalom nemcsak a brit történelemben foglal el fontos helyet, hanem a nemzetközi munkásmozgalom történetében is. A chartizmus kibontakozását előidéző tényezők elemzése érdekes és napjaink számára is tanulságokat ígérő feladat, hiszen ezek a tényezők alakították azoknak az embereknek a tudatát, akik később szervezett munkásmozgalom révén már egy új társadalom megvalósítását tűzték ki célul.

a csomagszállítás — rendkívül magas volt. A képviselők azonban mind a maguk, mind ismerőseik leveleit díjmentesen küldhették. Ez azt jelentette, hogy annak az osztálynak levelei, amely legkönnyebben megfizethetett volna értük, bérmentesek voltak, míg azoknak, akik legkevésbé bírták a terhet, kétszeresen kellett fizetniük a díjat. (*Mulhall*: i. m. 562. l.; *J. West*: *A History of the Chartist Movement*. London. 1920. 49 l.; *Mc-Carthy, J.*: *Anglia története korunkban*. Victoria királynő trónraléptétől az 1880. évi általános választásokig. London. 1885. I. k. 83—84. l.) Ugyanilyen visszasságon alapul az angol ház- és ablakadó, amely nem tett különbséget a szegény és gazdag között. „A nagyok és gazdagok pompás palotái nem fizetnek többet, mint a legszegényebb mesteremberek alacsony házacskái.” (*Hasznos Mulatságok*. 1834. I. 271—272. l.)

¹⁰¹ *Mulhall*: i. m. 561. l.

¹⁰² „No taxation without representation.” *The Charter*. 1839. jan. 23.

¹⁰³ *Engels*: i. m. 53. l.

Э. Х. ХАРАСТИ

К СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИМ ПРЕДПОСЫЛКАМ ЧАРТИСТСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Резюме

Самым значительным результатом разыгравшегося в Англии крупного социально-экономического преобразования, происшедшего в конце XVIII— начале XIX в. промышленного поворота оказалось — согласно установлению Энгельса — образование английского пролетариата. Этот пролетариат, впервые в течение всемирной истории, в конце 30-х годов XIX в. создал свое самостоятельное, организованное политическое движение, чартизм, а затем в 1840 г. основал первую в мире рабочую партию под именем Национальной чартистской ассоциации. Таким образом английский рабочий класс стал совершеннолетним, вступил на арену политической жизни с самостоятельной организацией и в внутренней жизни страны поднял дело рабочих до уровня общественного дела.

Чартистское движение представляет собой не только одну из очень важных глав английской истории нового времени, а также первый значительный этап истории международного рабочего движения. Это значение сегодня признается в общем, и разработкой конспективной истории чартистского движения, его теоретических вопросов а также частных вопросов занимается целый ряд историков в Англии и за границами Англии, главным образом в Советском Союзе.

Предлагаемая статья анализирует предшествовавшие чартизму социально-экономические условия Англии с намерением показать происшедшие в эти десятилетия очень существенные изменения экономики и социальной структуры, которые неизбежно привели к возникновению и движению английского пролетариата.

Автор предлагает современное, марксистское обобщение причин и хода промышленного и сельскохозяйственного переворота. В обоснованной обильными документами главе он излагает влияние промышленного переворота на экономическую жизнь Англии, образование фабрично-заводской промышленности, подробно приводя данные по производству отдельных отраслей промышленности всего государственного значения в начале и на высшей точке промышленного переворота. Касаясь сопутствующих с развитием в огромных масштабах экономических трудностей, периодически возобновляющихся с 1825 г. кризисов перепроизводства, автор на основе численных данных относительно английской внешнейторговой деятельности и последующего за ним экспорта капитала показывает, что капиталистическое развитие Англии в силу необходимости имело характер вывозного капитализма и нуждалось в мировом рынке. Эти данные, однако, приобретают настоящее значение только в той главе, в которой автор рассматривает сопутствующие с экономическим поворотом социальные сдвиги. Этот процесс затруднялся современным и очень значительным возрастанием населения британских островов, которое увеличивало почти исключительно только ряды английского рабочего класса. Наряду с изложением разделения населения, экономического и политического влияния отдельных классов общества автор нарисует подробную картину об экономической и политической борьбе двух самых важных классов английского общества, защищающих интересы помещиков, протекционистскую экономическую политику тори и становящейся все более значительной в экономической жизни страны промышленной буржуазии. Два важных этапа этой борьбы, 1832 г. (Закон об избирательной реформе) и 1846 г. (Закон об отмене хлебных законов) автор показывает не только с точки зрения борющихся сторон, а также усмотрением ее влияния на чартистское движение. Статья заканчивается очень пространной, частью полемическим, основанным на источниках критическим конспектом положения английского рабочего класса. В рамках этой главы автор рассматривает отдельные позиции по вопросу о жизненном уровне английского рабочего класса, могущие обобщиться статистические данные о заработной плате отдельных слоев рабочего класса, условия труда, условия создания законов о фабрично-заводском инспекторате и антinarодный, несправедливый характер налоговой системы Англии.

H. É. HARASZTI

CONTRIBUTIONS RELATIVES AUX ANTÉCÉDENTS ÉCONOMIQUES ET SOCIAUX
DU MOUVEMENT CHARTISTE

Résumé

Le plus important résultat de la grande transformation sociale, la révolution industrielle, déroulée dans les dernières décennies du XVIIIe et dans les premières décennies du XIXe siècles fut, selon la constatation d'Engels, la formation du prolétariat anglais. Ce prolétariat fut le premier au cours de l'histoire universelle qui, à la fin des années trente du XIXe siècle, créa son mouvement politique indépendant et organisa le chartisme, puis en 1840 constitua le premier parti ouvrier du monde, nommé l'Association Nationale de la Charte. Ce faisant la classe ouvrière anglaise a atteint sa majorité, avec une organisation indépendante elle entra dans l'arène politique et, dans la vie intérieure du pays, elle éleva la cause des ouvriers à l'importance des affaires publiques.

Le mouvement chartiste est non seulement un des chapitres les plus importants de l'histoire moderne britannique, mais il est en même temps une notable étape dans l'histoire des mouvements ouvriers internationaux. Son importance est de nos jours généralement connue, en Angleterre et outre-Angleterre, en premier lieu en Union Soviétique nombre d'historiens se penchent sur l'étude de l'histoire, des questions théoriques et des problèmes de détail de ce mouvement.

L'étude soumet à une analyse les conditions économiques et sociales qui en Angleterre précédèrent le mouvement chartiste et se propose de représenter les changements essentiels qui se sont déroulés dans ces dizaines d'années dans la vie économique et dans la structure sociale, changements qui conduisirent inévitablement à la formation et au mouvement du prolétariat anglais.

L'auteur présente la synthèse moderne de conception marxiste des causes et du processus des révolutions industrielle et agraire. Dans les chapitres amplement documentés il relate l'effet de la révolution industrielle sur la vie économique anglaise, décrit la formation de l'industrie manufacturière en précisant les données de production des branches industrielles d'envergure nationale, et cela au début de la révolution industrielle et dans la période de son apogée. Renvoyant aux difficultés économiques, partenaires de l'évolution au rythme accéléré, ainsi qu'aux crises de surproduction réitérées périodiquement à partir de 1825, à la faveur des chiffres de l'activité des échanges et de l'exportation des capitaux qui l'accompagnait, il souligne le caractère nécessairement exporteur de l'évolution capitaliste anglaise, évolution liée au marché mondial. Cependant les données ne revêtent une véritable importance que dans le chapitre où l'auteur décrit la transformation sociale qui va de pair avec la révolution industrielle. Le notable accroissement simultané de la population des îles britanniques ralentit ce processus, accroissement qui éleva presque exclusivement le nombre des ouvriers anglais. Après avoir rendu compte de la répartition de la population, de l'influence économique et politique des différentes classes sociales, l'auteur brosse un tableau nuancé des luttes économiques et sociales déclenchées entre les deux plus notables classes sociales anglaises: les thory favorisant les intérêts des propriétaires terriens et l'économie politique de protectionnisme et la bourgeoisie industrielle gagnant graduellement du terrain dans la vie économique. Les deux importantes étapes de ces luttes, les années 1832 (Loi des Réformes) et 1846 (Suppression de la Loi sur les Céréales) l'auteur les représente non seulement du point de vue des parties adversaires, mais ils les examine aussi de celui de l'effet qu'elles ont exercé sur le mouvement chartiste. L'étude s'achève par la synthèse critique des conditions des ouvriers anglais, synthèse basée sur* un très riche matériel de sources en partie polémique. Dans ce chapitre l'auteur rend compte des prises de position par rapport au problème du niveau de vie des ouvriers anglais, précise les données statistiques pouvant être généralisées quant aux salaires des différentes couches de la classe ouvrière, décrit ses conditions de travail, les circonstances de la naissance des lois sur l'industrie, aussi bien que le caractère antipopulaire et inique du système d'impôt anglais.